

**Nacionalne konsultacije sa organizacijama za ljudska prava
O inicijativi za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o
ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji**

10.10.2008.

Fruška Gora, Srbija

Organizatori: *Impunity Watch* i Fond za humanitarno pravo

Dnevni red:

10:00-10:30	Uvodne reči Inicijativa za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima (REKOM): predstavljanje inicijative i tok konsultacija Nataša Kandić, Fond za humanitarno pravo
10:30 – 11:30	Izveštaj Impunity Watch-a o uzrocima nekažnjivosti Ljiljana Hellman, Impunity Watch
11:30 – 12:30	Istražne komisije kao mehanizam za utvrđivanje i javno kazivanje istine o prošlosti Marijana Toma
12:30 – 13:00	Pauza
13:00 – 14:30	Debata o regionalnoj inicijativi i drugim načinima utvrđivanja činjenica o ratnim zločinima i uloga civilnog društva Potreba za zvaničnim utvrđivanjem i javnim saopštavanjem činjenica o ratnim zločinima; Uloga organizacija za ljudska prava i drugih nevladinih organizacija u procesu konsultacija o REKOM; Delovanje Koalicije za REKOM.
14:30 – 16:00	Ručak

16:00 – 17:30

Debata o Regionalnoj komisiji za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava u prošlosti: karakteristike REKOM

17:30 – 18:00

Zaključne reči

Fond za humanitarno pravo
dokumentovanje i pamćenje

	Ime i prezime	Organizacija
	Učesnici	
1.	Srđan Popović	NVO Fractal
2.	Indira Caković	Sandžački odbor za ljudska prava
3.	Jelena Bakalić	Međunarodna mreža pomoći-IAN
4.	Ivana Stijelja	Pravnici za demokratiju
5.	Drago Kovačević	Srpski demokratski forum
6.	Ljiljana Radovanović	Žene u crnom
7.	Jelena Cakić	Žene za mir
8.	Ivana Ristić	Žene za mir
9.	Marija Radoman	Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
10.	Bogdan Ivanišević	Međunarodni centar za tranzicionu pravdu
11.	Marko Veličković	Centar za razvoj civilnih resursa
12.	Dženeta Agović	Impuls-Tutin
13.	Mirjana Vojvodić	Odbor za građanske inicijative
14.	Marija Gajicki	Vojvođanka-Regionalna ženska inicijativa
15.	Sedat Vrcić	Flores-Sjenica
16.	Ilda Habota	Sandžački odbor za ljudska prava
17.	Boban Stojanović	Queeria Centar
18.	Jelena Nešić	Inicijativa za demokratsku tranziciju
19.	Adam Puškar	Queeria Centar
	Organizatori i uvodničari	
20.	Ljiljana Hellman	Impunity Watch
21.	Marijana Toma	Impunity Watch
22.	Nataša Kandić	Fond za humanitarno pravo
23.	Sandra Orlović	Fond za humanitarno pravo
24.	Jelena Simić	Fond za humanitarno pravo

Uvodne reči

Inicijativa za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima (REKOM): predstavljanje inicijative i tok konsultacija

Nataša Kandić: Dobar dan svima. Malo kasnimo ali razlog je što je jedan učesnik malo više spavao, drugi su ga zaboravili i on je sada na putu ka ovamo. Mi ćemo početi, nema smisla da čekamo. Mislim da bi bilo dobro na početku da se svi predstavimo, da kažemo odakle dolazimo i u jednoj rečenici, da li je u ličnoj aktivnosti i angažmanu ili angažmanu organizacije do sada bilo aktivnosti, akcija koje pripadaju kategoriji suočavanja sa prošlošću. Znači potpuno kratko i informativno, ali je osnovni red da svi znamo sve učesnike. Za početak ja sam Nataša Kandić, Fond za humanitarno pravo.

Jelena Simić: Ja sam Jelena Simić, Fond za humanitarno pravo.

Srđan Popović: Ja sam Srđan Popović, dolazim ispred organizacije Fractal iz Beograda. Ja sam do sada bio na jednoj konferenciji, ovo je druga konferencija i kao organizacija podržavamo inicijativu koju je pokrenuo Fond za humanitarno pravo.

Indira Saković: Ja se zovem Indira Saković, dolazim iz Sandžačkog odbora za ljudska prava. Ovde sam samo na praksi, inače sam iz Švedske. Tamo studiram ljudska prava, pa sam došla ovde na praksu. A danas sam ovde da vidim kako i šta se radi. Ilda će vam bolje objasniti o organizaciji.

Jelena Bakalić: Dobar dan. Ja sam Jelena Bakalić iz IAN-Međunarodne mreže pomoći i koordinator sam Centra za žrtve torture u okviru IAN-a. Mi pružamo psihološku, medicinsku i pravnu pomoć žrtava torture i zastupanje pred sudovima. Znači žrtve torture iz ratova u bivšoj Jugoslaviji.

Ivana Stijelja: Ja sam Ivana Stijelja iz Pravnici za demokratiju i do sada nismo imali konkretne akcije na ovu temu.

Drago Kovačević: Ja sam Drago Kovačević iz Srpskog demokratskog foruma iz Beograda. Moja organizacija ima nekakvih dodirnih tačka sa temama koje se tiču suočavanja sa prošlošću. Lično sam radio na tome i imam interes. Od toga da sam uradio jednu knjigu koja se zove *Kavez – Krajina u dogovorom ratu*, do toga da sam koautor isto jedne knjige, *Sveske 21* koja je u izdanju Helsinškog odbora, *Izbeglice, žrtve etničkog inženjeringa...* Tako, s obzirom i na to da sam politički bio aktivan u periodu 1994. i 1995. u Krajini, imam naročit interes tu i možda jedan zanimljiv ugao. To je to.

Ljiljana Radovanović: Ja sam Ljiljana Radovanović, dolazim ispred organizacije Žene u crnom iz Beograda. Naravno da se ovom temom bavimo i radimo isto neke stvari sa Fondom tako da evo, danas sam ovde.

Jelena Cakić: Ja sam Jelena Cakić, organizacija Žene za mir, Leskovac. U okviru organizacije koja je deo Mreže Žene u crnom bilo je dosta aktivnosti, tribina, seminara, okruglih stolova i raznoraznih drugih aktivnosti vezanih za suočavanje sa prošlošću.

Ivana Ristić: Dobar dan. Ja sam Ivana Ristić iz Leskovca, organizacija Žene za mir, inače aktivistkinja Žena u crnom iz Beograda. Podržavamo sve što rade Žene u crnom, idemo na mesta zločina, prisustvujemo suđenjima itd.

Marija Radoman: Dobar dan svima, ja sam Marija Radoman iz Helsinškog odbora za ljudska prava. Kao što je svima poznato Helsinški odbor kao svoju primarnu delatnost ima suočavanje sa prošlošću. Naglasak je naravno na političkim momentima koji blokiraju Srbiju u svom daljem putu ka evropskim integracijama, tako da ovaj današnji skup vidim kao bitan doprinos našoj djelatnosti kao organizacije. Hvala.

Jelena Nešić: Moje ime je Jelena Nešić, ja dolazim ispred organizacije Inicijativa za demokratsku tranziciju. Naša primarna delatnost je razvoj lokalnih zajednica odnosno razvojni programi na nivou lokalnih samouprava ali dok se neka pitanja ne raščiste u svesti ljudi, naravno ne mogu ni naši projekti imati značajniji uticaj tako da se bavimo suočavanjem sa prošlošću odnosno pitanjem pomirenja. Radili smo u tom smislu jedan dokumentarni film i nekoliko manjih događaja. To nije primarna delatnost ali je nužna.

Ilda Habota: Dobar dan, ja sam Ilda Habota iz Sandžačkog odbora za zaštitu ljudskih prava i sloboda iz Novog Pazara. Akcenat naše organizacije jeste upravo na suočavanju sa prošlošću. Radili smo na slučajevima otmica u Sjeverinu i Štrpcima i sve torture i represije u Sandžaku, a pružamo pravnu pomoć licima, žrtvama tortura od strane policije. To su uglavnom građani bošnjačke nacionalnosti koji su pretrpeli torturu od strane policije na prostoru Sandžaka.

Marija Gajicki: Nevladina organizacija Vojvođanka-Regionalna ženska inicijativa i Festival o ljudskim pravima Viviseconfest, aktivnije, ozbiljnije i organizovanije od 2002. godine, učestvujemo u projektima koji se tiču pre svega suočavanja sa događajima iz nedavne prošlosti na prostoru bivše Jugoslavije. Prvi projekat koji smo radili je vezan za organizaciju izložbe Rona Haviva, *Krv i med* u Novom Sadu 2002. godine. Tada je nastao projekat Viviseconfest i od tada radimo kroz različite programe koji kroz medij dokumentarnog filma i fotografije ukazuju na činjenice koje su važne za pre svega proces suočavanja i pomirenja na prostoru bivše Jugoslavije.

Mirjana Vojvodić: Dobar dan, Mirjana Vojvodić, Odbor za građansku inicijativu iz Niša. Od 2001. Odbor se bavi temom suočavanja sa prošlošću kroz projekte uglavnom, koji su namenjeni takozvanim akterima drugog nivoa, mladim političarima, aktivistima nevladinih organizacija, novinarima, studentima, kroz programe *Pitanje krivice i odgovornosti*, *Ne u moje ime*, *Kako s ovim teretom*, i ovaj zadnji *Sećanja i odgovori*, uglavnom osvetljavamo teme neposredne ratne prošlosti, sa filozofskog, političkog, sociološkog aspekta trudimo se da damo jednu opštu sliku kako misliti to što je za nama odnosno kako sa tim u budućnost. Delujemo na prostoru južne i zapadne Srbije, od 2007. saradujemo sa organizacijama u Hrvatskoj, od ove godine sa organizacijama u Bosni i na Kosovu. Hvala.

Dženeta Agović: Ja sam Dženeta Agović, dolazim iz Tutina, ispred nevladine organizacije Impuls. U okviru organizacije aktivnosti 2006. i 2007. godine bile su video projekcije na temu suočavanje sa prošlošću, a imali smo izložbu fotografija koje su nastale posećivanjem tegobnih mesta, Vukovar i Ovčara, Srebrenica, Štrpci i Sjeverin. Još mogu da kažem da članovi i članice naše organizacije sebe osećaju kao članove i članice mreže Žena u crnom, tako da smo u okviru aktivnosti Žena u crnom prošli instruktazu suočavanje sa prošlošću, nas četiri.

Marko Veličković: Ja sam Marko Veličković iz Centra za razvoj civilnih resursa iz Niša. Centar za razvoj civilnih resursa se bavi suočavanjem sa prošlošću, pre svega kroz javne akcije. Još 2005, 2006. smo obeležili javno desetogodišnjicu genocida u Srebrenici. Pre nešto manje od godinu dana smo osnovali Alternativni kulturni centar u Nišu gde organizujemo javne tribine na kojima su gosti naši saveznici i saveznice iz sveta novinarstva, iz umetnosti, aktivisti nevladinih organizacija, organizovali smo recimo prezentaciju Dokufesta iz Prizrena. Imamo poseban program koji se zove *Nacionalizam i suočavanje sa prošlošću*, znači u okviru tog programa je organizovano.

Nedim Sejdinović: Nedim Sejdinović iz Nezavisnog društva novinara Vojvodine. Kao strukovna organizacija mi se od osnivanja, odnosno od 1990. godine, pa do danas, u okviru akcija i aktivnosti vezano za unapređenje medija i medijskih sadržaja za profesionalizaciju medija zalaže, između ostalog i za izveštavanje o temama vezanim za ratne zločine i suočavanje sa prošlošću. Svi naši dodatni sadržaji i aktivnosti kao što su seminari i tribine, uglavnom imaju, u skladu sa nekim okolnostima, kao važnu temu suočavanje sa prošlošću.

Marijana Toma: Dobar dan, ja sam Marijana Toma, dolazim kao konsultant Impunity Wach-a i veoma dugo se bavim sa suočavanjem sa prošlošću i tranzicionom pravdom.

Sandra Orlović: Sandra Orlović, Fond za humanitarno pravo.

Nataša Kandić: Sada možemo da počnemo i ja bih počela sa nekim informacijama o tome šta je ovo danas, čemu je ovo posvećeno, u okviru kog procesa i aktivnosti je ovaj današnji sastanak. Danas je zahvaljujući Impunity Watch, to je jedan projekat međunarodne organizacije sa sedištem u Holandiji koja se bavi utvrđivanjem činjenica i uzroka koji pogoduju nekažnjavanju, naročito za kršenje ljudskih prava u prošlosti. Zahvaljujući njihovoj pomoći mi organizujemo i današnji i sutrašnji skup koji pripadaju toj kategoriji konsultacija o inicijativama i instrumentima za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava. U ovom slučaju konkretno o inicijativi koja je pokrenuta od strane tri organizacije, a u međuvremenu postala je vlasništvo velikog broja članica Koalicije za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava u prošlosti. Sa nekim razmišljanjem o tome kako se odnositi prema prošlosti nekoliko organizacija na regionalnom nivou se okupilo u januaru 2004. godine u Budimpešti i tada sa malo znanja ali sa jako puno osećaja za probleme koji postoje i koji se jasno vide nakon prestanka svih oružanih sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije, razgovarali smo o tome kako mi, kao organizacija za ljudska prava, kako društvo u stvari treba da se odnosi i koji odgovor treba da bude u odnosu na masovno i teško kršenje ljudskih prava u prošlosti, počevši od 1991. godine, na taj period smo mislili. Najpre smo slušali eksperte, strance koji su se godinama bavili iskustvima drugih i pomagali zapravo razna post-konfliktna i post-totalitarna društva u prevladavanju tog teškog

nasleđa prošlosti. Onda je posle godinu i po dana došlo vreme, sazrelo je neko vreme da te organizacije za ljudska prava koje su se okupile, prvenstveno mislim na Fond za humanitarno pravo, Istraživačko-dokumentacioni centar iz Sarajeva i Documentu, jednu novu organizaciju za suočavanje sa prošlošću koju je osnovalo nekoliko organizacija za ljudska prava sa sedištem i delovanjem u Hrvatskoj. Onda smo počeli od stvaranja neke informacijske podloge i stvaranja odgovarajućeg programa u organizacijama za bavljenje instrumentima ili pružanjem podrške društvu za suočavanje sa prošlošću. Onda je došlo do toga da počnemo da razgovaramo o trenutnom stanju, prelasku iz tog jednog post-totalitarnog, iz post-konfliktnog u neko stabilno stanje koje bi se moglo nazvati demokratskim sistemom. Onda smo videli da su svuda na nacionalnom nivou već 2005. godine počela suđenja za ratne zločine što smo smatrali veoma dobrim odgovorom svake države naslednice bivše Jugoslavije prema ratnim zločinima koji su počinjeni u prošlosti. Smatrali smo da je jako dobro što Haški tribunal nastavlja sa radom kada je lansirana strategija izlaska, zapravo prestanka rada Tribunala, pa smo smatrali da je to prerano ali smo jako podržali prenošenje nadležnosti Haškog tribunala na nacionalne sudove. Smatrali smo da je Haški tribunal učinio veliku stvar zato što je jednostavno optužujući one koji su bili na najvišim pozicijama u vreme oružanih sukoba, da je data jedna važna lekcija, a to je da niko ko je bio na važnoj i visokoj funkciji, bilo da je u policiji, vojsci ili civilnoj vlasti neće ostati nekažnjen ali se zapravo taj jedan obračun sa onima koji su donosili odluke a i sa neposrednim počinocima ratnih zločina mora odigrati na tom da kažem lokalnom nivou. Svuda gde su činjeni zločini važno je procesuirati odnosno organizovati suđenja za ratne zločine. Mi smo pokušavali da vidimo koja naša uloga treba da bude u pružanju podrške u odnosu na suđenja za ratne zločine, a onda smo razmišljali o tome kako probleme, objektivna neka ograničenja koja proističu iz tih suđenja za ratne zločine, kako se to može nadomestiti, kako se zapravo može dobiti jedna potpunija slika zločina koji su počinjeni i kako se zapravo može izbeći ono što suđenja za ratne zločine ne daju, a to je da se u centru postupka nađe žrtva. Vi svi znate, ne morate biti pravници ali znate da je u suđenjima za ratne zločine postupak zapravo posvećen utvrđivanju odgovornosti počinioaca, a uloga žrtve, onih oštećenih je samo da pomognu sudu u utvrđivanju odgovornosti optuženih. Znači tu je žrtva svedena na jednu drugu ulogu, mada se vremenom pokazuje ipak da žrtva dobija važnu ulogu s tim što to svedočenje žrtve pred sudom dobije jedno zvanično, javno priznanje. To nema isto status kao kad žrtva govori svedočenja na našim konferencijama koje mi zovemo *truth-telling konferencije* kojima se iznosi lično iskustvo koje pripada kategorijama žrtve ratnih zločina. Ali kada žrtva govori pred sudom to je nešto što se uzima u obzir u donošenju konačne odluke o odgovornosti optuženih i to je nešto što ostaje trajno zapisano u sudskim spisima i utiče na stvaranje jednog zvaničnog zapisa, istorijskog zapisa o prošlosti. Znači počeli smo da razmišljamo o tome i shvatili smo koliko zapravo postoji nešto što jasno pokazuje kojim putem treba ići u tom razmišljanju. Videli smo koji problemi posoje u suđenjima za ratne zločine, da ustavi država stvaraju jedan veliki problem, a to je da nema ekstradicije, nema izručivanja onih koji su optuženi pred sudom jedne države, drugoj državi, njen ustav će zabranjivati da se takav jedan počinilac preda državi koja namerava ili ga je već optužila. Mi smo videli koliki zapravo problem postoji i u tome da se obezbede žrtve oštećeni, da dođu da svedoče pred sud države koja je odgovorna za njihove lične patnje, nepravdu i za počinjene ratne zločine prema brojnim drugim ljudima koji u nekoj drugoj zajednici ili državi koja je nekada činila jednu zajedničku državu, ta bivša Jugoslavija. Onda smo shvatili koliko zapravo postoji problem obezbediti žrtve i oštećene da dođu da svedoče zato što oni generalno nemaju poverenja u institucije države koje smatraju i koje objektivno jesu odgovorne za počinjene ratne zločine u sredinama iz koje dolaze te žrtve. Onda smo počeli da se

bavimo i da sagledavamo iskustva drugih post-konfliktnih društava, da vidimo da su se one bavile, više od tridesetak država, da su one pokušale da odgovore na masovno kršenje ljudskih prava u prošlosti formiranjem određenih vansudskih tela, a koji su dobijala mandat da utvrde činjenice, da ih javno iznesu ali da su se u centru svih tih aktivnosti nalazile žrtve, dostojanstvo te žrtve, nepravda koja je učinjena ljudskom biću i da je sa tim vansudskim telima, da su negde podsticani sudski procesi, negde su ta sudska tela uspela da razviju u društvu jedno jako osećanje solidarnosti i saosećanje sa žrtvama, uticali su na menjanje političke klime u kojoj su preovladavala saosećanja samo za sopstvene žrtve, a da druge žrtve nikako nisu videli od te sveukupne, jake relativizacije žrtve iz druge etničke zajednice i relativizacije zločina prema drugom. I vremenom, kod nas je sazrela ta jedna ideja, inicijativa da suđenja za ratne zločine jesu jako važna, da ih mi kao organizacija za ljudska prava i civilno društvo moramo jako podržati ali da ta suđenja zbog objektivnih ograničenja, kao na primer, da činjenica da svedoci a i počinioci pripadaju ljudskim bićima i da vremenom dolazi do nestanka i svedoka i počinilaca, da su kapaciteti sudova ipak jako ograničeni, da jedan postupak traje i po dve do tri godine, da u najboljem slučaju svi sudovi koji se bave suđenjima za ratne zločine u državama bivše Jugoslavije neće biti u stanju da procesuiraju više od 1.200, 1.300, najviše 1.500 onih koji su počinili ratne zločine i da će većina ostati nekažnjena i da će većina ostati nedostupna javnosti u odnosu na ono što su počinili. I onda smo došli do toga da zapravo, bez obzira na razne neuspešne inicijative u Bosni i Hercegovini, kada je reč o osnivanju tih vansudskih tela, na loša iskustva sa formiranjem Komisije za istinu i pomirenje u nekadašnjoj državnoj zajednici Srbija i Crna Gora, odnosno SR Jugoslaviji, da mi zapravo nemamo drugog izbora nego da pokušamo da stvorimo pozitivno javno mnjenje i da pridobijemo nacionalne vlasti za formiranje jedne regionalne komisije koja će se baviti utvrđivanjem činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava, zavisno od toga kako se u toj nekoj javnoj debati i u konačnim preporukama utvrdi mandat tog regionalnog tela. Jedan od naših razloga za zagovaranje i čvrsto uverenje da je ta regionalna komisija najbolji model vansudskog tela za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima je upravo bilo to dobro znanje o rezultatima i ograničenjima suđenja za ratne zločine. I konačno da smo uz jaku podršku Međunarodnog centra za tranzicionu pravdu (ICTJ) koji ima sedište u Njujorku i koji su jednom napravili jednu veliku grešku da su podržali prvo inicijativu tadašnjeg predsednika Jugoslavije, Vojislava Koštunice da on osnuje jednu jugoslovensku, ali jugoslovensku u smislu Srbije i Crne Gore, Komisiju za istinu i pomirenje, bez ikakvih konsultacija sa civilnim društvom, sa udruženjima žrtava, bez ikakvih konsultacija sa susedima. I kada je, zapravo, ta komisija posle godinu dana bez ijednog izveštaja zapravo propala, mi smo seli da razgovaramo sa Međunarodnim centrom za tranzicionu pravdu, rekavši da mi znamo za taj jedan loš primer iz njihove vrlo bogate prakse u pomaganju post-totalitarnim društvima ali da u ovom našem slučaju oni mogu da nam pomognu kao jedna ekspertska organizacija ali da ćemo mi lokalne organizacije za ljudska prava, lokalna udruženja žrtava, da ćemo mi voditi taj proces i da nećemo nikako dozvoliti tu situaciju u kojoj će se proces voditi sa strane. Zato što smo videli šta se dogodilo u Bosni i Hercegovini kada je dva puta Vašingtonski institut za mir podržavao tu lokalnu inicijativu za osnivanje bosanske komisije za utvrđivanje istine i pomirenje. Podržavali su inicijativu koja nije krenula od jedne široke debate bar u okviru civilnog društva. Nego se odjednom inicijativa pojavila na javnoj sceni i počelo se razgovarati o tome da je vreme da se osnuje komisija a da nije postojalo ni dovoljno znanja, ni informacija o tome šta jedna takva komisija može da pomogne kada je reč o odnosu prošlosti i budućnosti i oni nisu imali apsolutno nikakvo znanje o tome a niti je bilo dovoljno jakih organizacija za ljudska prava da preuzmu taj proces bar na tom nekom javnom nivou u organizovanju konsultacija,

javne debate. Onda smo u razgovorima sa ICTJ došli do toga da je nama jako potrebna ta jedna ekspertska, stručna konsultacija ali da ćemo mi kao organizacija za ljudska prava, sa potpunom saglasnošću da nam je potrebna podrška civilnog društva u regionalnom smislu, da ćemo mi voditi taj proces. I konačno eto onda te ideje i te inicijative o regionalnom vansudskom telu, regionalnoj komisiji za utvrđivanje činjenica, koja bi imala vrlo određene istražne funkcije i sa tom jednom idejom ili inicijativom započeli smo debatu i konsultativni proces na regionalnom nivou. Najpre smo u maju 2006. godine organizovali regionalni forum i to u trenutku kada je u Bosni i Hercegovini bila formirana radna grupa u Parlamentu za pisanje zakona o osnivanju komisije. Znači, bez konsultacija, bez debate, odjednom parlamentarna radna grupa koja je dobila zadatak od te lokalne inicijative da sačini predlog zakona. Mi smo na taj forum u Sarajevu pozvali i članove te radne grupe i onda smo jako puno razgovarali o tome koji su uslovi potrebni da bi se uopšte došlo do jedne čvrste odluke da treba osnovati bilo kakvo vansudsko telo za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima. I došli smo do toga da je osnovni preduslov za to vođenje jedne široke javne rasprave, kako u civilnom društvu, tako isto i u parlamentima. I slušajući te naše rasprave i izlaganje predstavnika ICTJ-a, sami članovi te bosanske parlamentarne radne grupe su u svojim izlaganjima tada na forumu rekli da oni ništa o tome nisu znali i da sada smatraju da su oni krenuli jednim pogrešnim putem. I posle tog našeg foruma radna komisija je prestala sa radom i po drugi put ta inicijativa od strane međunarodnih organizacija završila se jednim neuspelom. Mi smo posle tog prvog regionalnog foruma počeli da razmišljamo o tome kako treba da se odvija to što smo mi odlučili, taj konsultativni proces, to što smo mi videli kao jedan dvogodišnji proces u kom će se voditi razgovori, konsultacije sa velikim brojem organizacija civilnog društva, kako bismo došli do preporuka a onda sa tim preporukama obratili se nacionalnim vladama i tražili i očekivali, naravno, da nacionalne vlade otvore raspravu u parlamentima i da oni sada dalje preuzmu tu inicijativu za osnivanje regionalne komisije i da oni, znači, svojim odlukama osnuju tu regionalnu komisiju. Znači, videli smo sebe, čitavo civilno društvo, kao jedno političko društvo koje će učestvovati u konsultativnom procesu, koje će pripremiti uslove da u jednom trenutku institucije, vlade mogu da preuzmu dalje taj proces suočavanja sa prošlošću u odnosu na formiranu inicijativu i saglasnost civilnog društva da je najbolji model za utvrđivanje činjenica, pored suđenja za ratne zločine, osnivanje regionalnog tela, regionalne komisije za utvrđivanje činjenica. I naravno, sada posle gotovo dve godine mi imamo ovde jedan mali izveštaj koji pokazuje kako se, u stvari, ta javna debata u okviru civilnog društva razvijala. Na početku nije bilo sve sasvim jasno ovako kako ja sada izlažem. Tu je bilo i dilema o tome kako to regionalno telo, onda strah oko toga da li će u svim državama civilno društvo da prihvati tu jednu inicijativu, kako će da reaguje na tu inicijativu, da li ćemo biti dovoljno jaki kao civilno društvo, kao organizacije za ljudska prava, da okupimo udruženja žrtava koja su po pravilu vrlo tvrda u svojim zahtevima za priznavanjem samo njih kao žrtava, koja zapravo ne vide druge žrtve. Ta udruženja su u stanju da jako osporavaju druge žrtve, oni su vrlo bliski vlastima, vrlo bliski i onom viđenju prošlosti koje se, zapravo, ne podudara i nije u saglasnosti sa činjenicama. Znači, već odmah na početku smo shvatili da tu postoje problemi ali koji su, u stvari, izazovi. I ako mi sada savladamo te izazove, ako mi uspemo da okupimo udruženja žrtava, onda smo mi savladali jako velike prepreke i zbilja onda postoje vrlo realne, vrlo jake šanse da mi sa tom snagom koju stvorimo u okviru civilnog društva možemo biti na nekoj ravnopravnoj nozi prema vladama, zahtevati osnivanje takve regionalne komisije. I nije bilo, naročito u Srbiji, lako okupljati udruženja žrtava zato što su oni imali godinama jedan jako negativan stav prema organizacijama za ljudska prava koje su se bavile ratnim zločinima, koje su javno zahtevale utvrđivanje odgovornosti za ratne zločine, pre svega u Srbiji. I nije bilo lako

okupiti udruženja žrtava koja su imala jedan neprijateljski stav. Ali teško mi je da objasnim kako se to dogodilo ali smo uspjeli da okupimo i ta udruženja žrtava u Srbiji koja su, znači, godinama bila vrlo neprijateljski raspoložena i da ih pridobijemo i da oni sami budu sasvim sigurni da je ta regionalna komisija za utvrđivanje činjenica najbolja opcija. Znači, od tog nekog prvog sastanka, kada smo mi bili izloženi, kao inicijatori te ideje, jednoj jakoj kritici, negiranjem svega onoga čime smo se bavili, do toga da oni danas spadaju u one koji jako podržavaju osnivanje te regionalne komisije. Mi danas imamo najjaču podršku od strane udruženja žrtava, s tim što smo došli do jednog zaključka i sada upravo pokušavamo da vidimo kako ćemo da otvorimo prostor za žrtve a ne samo prostor za predstavnike udruženja žrtava. Zato što ta udruženja predstavljaju po desetak ljudi koji su stalno na svim sastancima a u tim udruženjima ima malo onih koji su žrtve i koji učestvuju u nekim aktivnostima i akcijama tih udruženja. Onda smo mi počeli sa tim našim konferencijama koje su posvećene promociji činjenica utvrđenih sudskim presudama pred Haškim tribunalom. Počeli smo da pozivamo, osim predstavnika udruženja i pojedince, žrtve, da stvaramo taj jedan prostor u kom će se žrtve pojedinačno osećati da su one bitne, da su one važne i da ih drugi sa jakom pažnjom i potrebom slušaju i da mi vodimo računa o tome da oni treba neposredno da komuniciraju sa žrtvama iz drugih etničkih zajednica. I čini mi se da smo na dobrom putu da stvorimo taj prostor i da umesto komunikacije samo sa predstavnicima udruženja, mi sve više stvaramo prostor za žrtve nezavisno od toga da li su one učlanjene ili učestvuju u nekim sastancima u udruženjima, nego jednostavno stvaramo taj prostor za žrtve. Organizovali smo, posle pomenutog foruma u Sarajevu, u februaru 2007. godine Drugi regionalni forum u Zagrebu. I to je bio prvi neki veliki skup, neka velika konferencija u Hrvatskoj organizovana na regionalnom nivou. To je bilo prvi put da se u Hrvatskoj kao organizatori neke konferencije, nekog skupa pojavljuju tri organizacije iz država bivše Jugoslavije. Iako je taj forum bio praćen protestom porodica nestalih ispred sedišta foruma, oni su kasnije učestvovali u tom forumu i njihov razlog za protest bio je zato što su shvatili da ćemo mi na tom forumu da utvrđujemo istinu a oni smatraju da su oni jedini pozvani da utvrđuju istinu. Ipak se na tom forumu razjasnilo da istinu nećemo utvrđivati ni mi, neće utvrđivati ni udruženja žrtava, nego činjenice utvrđuju sudovi a mi hoćemo da se utvrđivanjem i javnim iznošenjem činjenica bavi jedno regionalno telo u čijem osnivanju učestvujemo svi, i organizacije za ljudska prava i udruženja žrtava. I taj regionalni forum ostaje upamćen po tome što je istakao i važnost Haške arhive za utvrđivanje činjenica. Učesnici foruma su veoma dobro razumeli da postojeća suđenja, kako Haška, tako i nacionalna suđenja neće biti dovoljna sa svojom stvorenom arhivom i utvrđenim činjenicama ali da je jako važno računati i dobiti celu tu Hašku arhivu, koja može poslužiti, ne samo za utvrđivanje činjenica, kada je reč o tom regionalnom telu, nego može poslužiti i biti najvažniji izvor za stvaranje tog zvaničnog, istorijskog zapisa o prošlosti. Taj regionalni forum u Zagrebu takođe je bio značajan i po tome što je podstakao nas organizatore da počnemo da razmišljamo o tome da nije dobro da tu čitavu inicijativu osnivanja regionalne komisije nose samo tri organizacije koje su inicirale tu ideju nego da je strašno važno da taj konsultativni proces sa različitim grupama na kraju koristimo na taj način što ćemo stvoriti jednu čvrstu koaliciju koja će stajati iza te inicijative za osnivanje regionalne komisije. Onda smo posle foruma nastavili sa nacionalnim i regionalnim konsultacijama sa organizacijama za ljudska prava, sa umetnicima, piscima, novinarima, mladima i naravno, ponovo sa udruženjima žrtava i videli smo da podrška, osim od udruženja žrtava i žrtava i da jaka podrška dolazi iz organizacija mladih ali i da su konsultacije sa novinarima pokazale da to pitanje koje smo mi pokrenuli, ta inicijativa nije nešto važno u onome čime se bave novinari, da su oni, zapravo, više fokusirani na praćenje političkih događaja, na

praćenje onoga što se događa u institucijama i političkim partijama ali da ne možemo da računamo da će oni samoinicijativno, kao udruženja žrtava ili organizacije mladih, da će oni pokrenuti sada neke svoje aktivnosti koje će biti fokusirane na organizovanje novinara za pružanje podrške u ovom konsultativnom procesu za osnivanje regionalne komisije. Videli smo odnos novinara i u odnosu na organizovanje konferencija koje su u svom sastavu osim promocije sudskih činjenica, imale taj deo kada su govorile žrtve. Događalo se da uopšte nema nijednog novinara koji to prati i da se zapravo u medijima gotovo ni ne pomene taj deo konferencije koji je, u stvari, bio najsnažniji, gde su emocije bile toliko jake da bi bilo dobro da je bilo tog nekog novinarskog sluha da se svedočenja tih žrtava u celini prenose. Oni koji su to slušali i pratili, oni su i dan-danas pod jakim utiskom onoga što su čuli i ja verujem da svi oni veruju koliko bi bilo dragoceno da je to našlo prostora u medijima, pre svega, na nekom programu Radio-televizije Srbije, da su mogle stotine hiljada ljudi da vide. Znači, shvatili smo da pored podrške postoje ogromni problemi i da se sa tim moramo suočiti i da moramo naći načina kako vladati tim problemom, odnosno kako ga prevazići. Konačno, imali smo Treći regionalni forum u februaru ove godine u Beogradu i osim jake podrške, eventualno ta regionalna inicijativa o komisiji treba da vodi računa o tome da je to javno slušanje, javno saslušanje žrtava, mora obavezno da bude u mandatu tog regionalnog tela. Regionalni forum u Beogradu takođe je pokazao da je stvaranje regionalne koalicije koja će stajati iza čitave ideje, da je to taj sledeći izazov sa kojim treba da se suočimo, koji treba da rezultira stvaranjem te koalicije. I stvarno, posle tog regionalnog foruma mi smo nastavili sa raznim sastancima u grupama kao što je ova, od 30 do 35 učesnika ali sada sa jasnom idejom da stvaramo koaliciju. ... od konsultativnog procesa koji se odvijao tako što smo pozivali učesnike da nas slušaju i postavljaju pitanja, mi sada prelazimo na jedan drugi odnos a to je da svi učesnici u konsultativnom procesu učestvuju. I ne zahvaljujući nama, ali Inicijativa mladih za ljudska prava, na primer, oni su uspeli da nađu sredstva i oni sada organizuju brojne konsultacije u okviru organizacija mladih i sa mladima. I ono što znamo i što vi možete da vidite, oni su već održali u Ivanjici konsultacije i u ovom našem kratkom izveštaju koji se sastoji od zaključaka sa konsultacija i foruma, tu su navedeni zaključci tih konsultacija. Naša je zamisao da pokušamo da desetine hiljada učesnika uključimo u ove konsultacije. Znači, što više žrtava, što više onih koji ne pripadaju samo organizacijama, nego pripadaju kategoriji mladih, pripadaju građanima ili raznim nekim profesionalnim grupama koje ćemo da zainteresujemo a ciljaćemo i na one za koje znamo da jesu zainteresovani i da zastupaju ovu našu ideju da se činjenice o ratnim zločinima moraju da utvrde i da je to jedan garant da se zločini neće ponoviti u budućnosti. Mi smo za sada napravili taj jedan koncept, samo jedan, da kažem, kratak opis tog konsultativnog procesa i pokušavamo da konkurišemo kod Evropske komisije kako bismo obezbedili sredstva da se ovakvi sastanci mogu držati a da ih ne organizujemo samo mi, nego na primer, sutra Nezavisno udruženje novinara Vojvodine organizuje konsultacije sa novinarima. Znači, ne organizujemo mi, nego novinarsko udruženje organizuje. Ali pored tog novinarskog udruženja sada stoji ta koalicija za osnivanje regionalne komisije, odnosno kako smo je mi skraćeno nazvali Koalicija za REKOM. Ovaj današnji skup organizuje Impunity Wach a mi smo u toj nekoj, da kažem, operativnoj funkciji. I ono što je naša zamisao i ideja, to je da ćemo mi u Fondu za humanitarno pravo, u IDC-u, u Documenti i u drugim organizacijama truditi se da postanemo oni koji servisiramo, da kažem, da upotrebim jedan tako ružan termin, za održavanje konsultacija. Znači, da možemo da govorimo o ovome što je do sada urađeno, da možemo da govorimo o tome koja su to iskustva drugih, šta je dobro u iskustvima drugih, da treba svi da znamo i da razmišljamo kako iskustva drugih možemo koristiti za ono što bismo mi hteli na ovim našim prostorima. I polako da stvaramo unutar Koalicije i da jednog dana možemo da

kažemo da postoji 150 pojedinaca koji mogu stručno, kompetentno da govore i o toku konsultativnog procesa i o iskustvu drugih i koji mogu na sva pitanja koja bi učesnici konsultacija hteli da dobiju neki odgovor, da mogu stručno da odgovore. Smatramo da bi takva jedna grupa od 100, 150, 200 ljudi mogla da iznese čitav ovaj konsultativni proces i promociju ove inicijative i da na kraju zapravo, kada krenemo u taj proces prikupljanja potpisa, imamo svuda, u svim državama bivše Jugoslavije, stručne, kompetentne aktiviste. To su onda aktivisti za ljudska prava, branioci ljudskih prava koji mogu da odgovore na sva pitanja, koji mogu da budu ti koji promovišu, lobiraju i pri tome mogu da vide koji su rezultati toga u procesu prikupljanja potpisa za osnivanje regionalne komisije, odnosno REKOM-a. Do kraja godine planiramo da, pre svega, javno promovišemo postojanje te regionalne koalicije, potpisivanjem izjave o pristupanju regionalnoj koaliciji. Planiramo i već je zakazan Četvrti regionalni forum 28. i 29. oktobra u Prištini/Prishtinë i na tom forumu koji će po ugledu na beogradski forum, imati javno slušanje žrtava ali ćemo veoma puno razgovarati upravo o delovanju te regionalne koalicije i računamo da ćemo na forum izaći sa možda sigurno jedno do 100 članica regionalne koalicije koji su do 28. oktobra potpisali pristupanje regionalnoj koaliciji. Na ovom Regionalnom forumu, za razliku od foruma u Zagrebu, Sarajevu i Beogradu, kao organizatori pojavljuju se regionalna koalicija i pojavljuju se lokalne organizacije. Ovoga puta pored regionalne Koalicije za REKOM i lokalnih organizacija, pojavljuju se i tri organizacije inicijatori, zato što na forumu tek objavljujemo i promovišemo postojanje te regionalne koalicije. Planirano je i uspeli smo da nađemo sredstva da Documenta uz Koaliciju u novembru organizuje konsultacije sa istoričarima, sociolozima, politikolozima u Zagrebu a planiramo i pokušavamo da nađemo sredstva da se u Sarajevu organizuju konsultacije sa ženama, aktivistkinjama u ženskim grupama ili uopšte aktivistkinjama van organizacija, s tim što ćemo do kraja godine onda doneti i plan o tome ali plan na nivou koalicije o daljem toku konsultacija, pre svega misleći na konsultacije sa određenim grupama i na organizovanje foruma u Crnoj Gori i jednom aktivnijem uključivanju aktivista iz Makedonije i iz Slovenije. Čini mi se da sam dala neke informacije koje mogu da vam posluže da imate jednu sliku o tome šta je do sada rađeno, zbog čega, koji su problemi, koje su dobre stvari koje su se dogodile, u kojoj smo fazi danas i da imamo dosta informacija o tome da svako može da razmišlja o svom sopstvenom uključivanju i da razgovaramo o tome danas kako ono što je dobro iskustvo drugih, kako to koristiti. Mi smo danas ovde predvideli da govorimo još o dve stvari. Tu je Marijana Toma koja će govoriti o tom iskustvu drugih ali u odnosu na vrlo određena pitanja koja nama mogu da pomognu u našem razgovoru o tome kakva ta naša regionalna komisija treba da izgleda, kakva je ta struktura, ko treba da budu članovi, koja je uloga nevladinih organizacija, koja je uloga udruženja žrtava, koja je uloga medija, u kojoj fazi možemo da očekujemo i u kojoj fazi su nam potrebni veoma organizovani i aktivni mediji, da li je već neki naš izbor i čvrsta odluka da ta komisija treba da se bavi rešavanjem sudbine nestalih, kakvo je iskustvo drugih. I o tome će da nam govori Marijana Toma ali pre toga tu je i Ljiljana Hellman koja govori o jednom važnom pitanju koje je na kraju dobilo jednu formu izveštaja na osnovu, rekla bih, višemesečnog istraživanja o uzrocima nekažnjivosti i kako zapravo prevladati i prevazići te uzroke nekažnjivosti i stvoriti jednu klimu u društvu koje zapravo vrlo vodi računa o tome da ne ponovi stare greške i da ukine tu praksu i kulturu nekažnjivosti. Sada bih zamolila Ljiljanu Hellman i nadam se da svi vi imate dovoljno strpljenja da sada slušamo Ljilju Hellman, posle toga da slušamo Marjanu Tomu i da posle toga napravimo pauzu. Imamo, u stvari, jedan blok koji će svima nama da pomogne da steknemo dovoljno informacija, da onda posle toga, posle pauze možemo da otpočnemo sa raspravom u kojoj je svako od vas jako pozvan da o svemu govori, da pita, da komentariše, da predlaže i da stalno ima

u vidu da smo svi u jednom učesničkom odnosu i da svi imamo u vidu tu jednu viziju da ovde jednog dana, ne samo ovde, nego na tom jednom regionalnom nivou dostignemo to javno iznošenje činjenica, javno priznanje, ukidanje te kulture poricanja i da stvorimo jednu jaku nadu da se zločini na ovim prostorima više neće ponoviti.

Ljiljana Hellman: Dobar dan, ja sam Ljiljana Hellman. Nataša je već objasnila, Impunity Watch je holandska organizacija koja se bavi utvrđivanjem uzroka nekažnjivosti u post-konfliktnim društvima. Ono što mi smatramo nekažnjivošću nije samo ono što nam prvo pada na pamet, neki proces suđenja i dobijanje neke kazne, nego jednostavno čitav proces. Kada imate zločin, kada imate žrtvu, počinicu a i društvo koje oko toga... znači, kompletno šta sve treba učiniti da bi se taj zločin sanirao, da bi se društvo od njega izlečilo, žrtve dobile svoja prava, svoje satisfakcije i da bi društvo celokupno, i žrtve i društvo, celokupno dobili garancije da se takav zločin više neće ponoviti. Način na koji smo mi radili naše istraživanje, nismo ga radili sami. U svakoj zemlji radimo ga sa organizacijama civilnog društva koje se, zapravo, takvim pitanjima bave. U ovom slučaju to su bili Fond za humanitarno pravo, Inicijativa mladih za ljudska prava, Komitet pravnika za ljudska prava i Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Mi smo naše istraživanje podelili na prava, prava koja treba ostvariti, prava u odnosu na žrtve. Znači, naše istraživanje je orjentisano prema žrtvi prvenstveno ali i društvu kao celini. Istraživali smo na koji način je konkretno Srbija država. Znači, ono što smo mi istraživali jesu samo odnos države, njenih institucija, na koji način su one odgovorile na prava žrtava, prava na istinu, prava na pravdu, prava na reparacije i prava na garancije da se zločini više neće ponoviti. U okviru prvog prava, prava na istinu, ono što prvo pada na pamet, to su komisije za istinu. Mi smo uradili detaljnu analizu komisije koja je postojala, koju je osnovao predsednik tadašnje Savezne Republike Jugoslavije i kroz jednu zaista detaljnu analizu svih segmenata, i pravnog okvira, načina na koji je došlo do osnivanja te komisije, načina na koji je ona formirana, na koji je radila, struktuirana, sve to smo uporedili sa međunarodnim priznatim standardima o tome na koji način jedna komisija treba da funkcioniše i došli smo do zaključka da se ona gotovo ni sa jednim od tih standarda nije poklopila. Znači, ta komisija ni u kom slučaju... gotovo da se ne bi mogla nazvati komisijom za istinu, jer zaista nije ni ispunjavala ni na koji način te standarde. Sada neću ulaziti u detalje jer nemamo vremena da na takav način kroz sve delove izveštaja pređemo. Sledeće što smo na identičan način analizirali u mogućnosti u kojoj se nalazi, jeste inicijativa za osnivanje regionalne komisije, REKOM. Znači, onaj deo koji u ovom trenutku postoji. Znači, komisija ne postoji, postoji jedna inicijativa, postoji ideja na koji način bi trebalo ta komisija da bude formirana i ono što smo prepoznali, da dosadašnja faza, da ideja na kojoj se zasniva u potpunosti odgovara međunarodnim standardima na koji način treba jedna komisija da se formira – kroz široke konsultacije, kroz taj jedan zaista detaljan način prilaženja problemu i nalaženja načina na koji će se komisija formirati. I na taj način mi smo REKOM u našem izveštaju, u našim preporukama, prepoznali kao nešto što ima zaista jak potencijal da bude komisija za istinu onakva kakva bi trebalo da bude. U okviru prava na pravdu mi smo dalje posmatrali i procese forenzičkih istraživanja, na koji način su oni rađeni u zemlji, zatim pitanja arhive i arhivske građe, koliko je ona dostupna, koliko mi znamo kakvi arhivi postoje, gde postoje ili da li postoje podaci koji se odnose na period sukoba, ko to drži, kada će oni postati dostupni. Ono što znamo jeste da za 30 godina oni mogu postati dostupni. Kada smo počeli da se raspitujemo gde se te informacije nalaze i šta bi, u stvari, moglo to da bude, došli smo do zaključka da, zapravo, institucije koje ih možda imaju samo znaju da možda imaju nekakve informacije ali nismo mogli čak ni da dobijemo ni podatak šta postoji od građe, gde ona postoji i da li postoji. Arhivi, znači,

dobijaju od institucija u kojima se one nalaze... znači to funkcioniše tako što državne institucije proizvode različite dokumente koji su jednostavno trag njihovog rada i njihovog funkcionisanja i to se dešavalo i u periodu sukoba. I to je ono što je nama interesantno, znači način na koji su sve te institucije radile, taj trag koji su ostavljali, ta dokumenta koja su one proizvodile upravo u tom periodu, jer na taj način se može rekonstruisati jedan deo istorije na koji način je država reagovala na sva ta dešavanja koja su u tom periodu postojala. Posle određenog vremena te institucije tu građu predaju arhivima i ti arhivi postaju dostupni za javnost uglavnom posle 30 godina. Međutim, ono što bi javnost trebalo da zna jeste šta postoji, gde postoji. Period od tih 30 godina se čini velikim ali u principu i nije. Znači, kada bismo mi znali gde se drže ti arhivi, da li su oni bezbedni, da li postoji nekakav nivo sigurnosti da neko neće doći i uništiti to kao što znamo da se dešavalo. Znači, imamo situacije gde su veoma značajne arhive uništavane. Arhiv Službe državne bezbednosti je uništavan, vojni arhivi su uništavani. Imamo tragove da je formirana jedna komisija koja je radila u Vojski Jugoslavije, koja je radila u tajnosti, koja je sa svom tom arhivom, koja je zapravo javno zatvorena, raspolagala jedan užasno dug period i spremala ih za odbranu optuženicima pred Međunarodnim tribunalom u Hagu, da bi na kraju, kada je to izašlo u javnost, ta komisija bila zatvorena. Ali šta se desilo sa tom dokumentacijom sa kojom je ta komisija raspolagala, da li su oni nešto od toga uništili, da li nisu, to je ostalo kao otvoreno pitanje. I poslednja stvar koja je veoma značajna za pitanje prava na istinu, jeste sistem pristupa informacijama od javnog značaja koji kod nas postoji, sa kojim svi, barem u civilnom sektoru, dosta verovatno ga koristimo za dolaženje do mnogih informacija i to je jedna institucija koja je jako korisna, koja je imala jaku podršku civilnog sektora i koja je užasno mnogo doprinela razvoju, kako samog prava na pristup informacijama od javnog značaja, tako i na kulturu da se same institucije navikavaju i da je normalno da dele informacije sa građanima. I sad, na osnovu svega ovoga, konkretno za pravo na istinu, mi smo izdvojili preporuke koje bi bile najjače, koje bismo mi izdvojili za nešto na čemu bismo mi, civilno društvo uopšte trebalo da stavi akcenat da bi pravo na istinu bilo na najpuniji način ostvareno. I ono što bih volela od vas da čujem, jeste, pošto ovaj izveštaj još nije gotov u tom svom delu iz koga ćemo mi izgraditi te jasne preporuke, vaša reakcija, da li vi vidite još neke preporuke koje bi tu trebalo dodati, kako ocenjujete one preporuke koje smo mi dali. Prva preporuka je, ono što sam rekla, da prepoznamo da je inicijativa za REKOM nešto što ima potencijal. Drugo, da se iz našeg istraživanja vidi da postoji jako dugo vremena i da postoji jedna potpuno jasna potreba za jednim takvim telom a da je REKOM prosto telo koje u perspektivi ima potencijal da odgovori na te potrebe. Jer ono što je najzastupljenije, kako u Srbiji, tako i u celom regionu, u celom tom procesu tranzicije pravde, jesu bila suđenja, suđenja koja su dobra, koja su potrebna, koja su užasno važna. Ali kada je u pitanju postizanje prava na istinu, ona nisu dovoljna, ona su važna ali nisu dovoljna, zato što prosto ta forma jednog sudskog procesa, njegova rigidnost ne dozvoljava da žrtva dobije dovoljno prostora da može da prenese svoju priču, svoje iskustvo, ono što se dogodilo, na pravi ili na potpuni način. Sa jedne strane, tu postoji ograničenje samom suštinom sudskog postupka. A s druge strane postoji i ograničeno shvatanje važnosti, shvatanje kod ljudi koji učestvuju u tom postupku, važnosti da se da čak i u toj formi da se da taj širi prostor za žrtve, da se njihova uloga, njihov glas uzdigne. Ne postoji to prepoznavanje da se čak i u mogućim okvirima to postigne na veći način. Taj prostor za žrtve je potreban. On je potreban dvostrano. On je potreban žrtvama da one mogu da kažu ono što im se desilo, da njihove tragedije postanu nešto što je legitimno a ne nešto što se osporava, nego da to bude nešto što će drugi ljudi čuti, da oni znaju da drugi ljudi to čuju i da je to nešto što jeste, a ne nešto što moraju stalno da dokazuju. S druge strane, i društvo ima potrebu za tim da prosto sazna na jedan

direktan, na jedan jasan način koji se ne može tako lako osporiti, da prosto sazna šta se zaista desilo. Jer ono čega smo svedoci i što smo takođe prepoznali u našem izveštaju, da su jako zastupljeni ti pokušaji relativizacije, osporavanja, bilo da su u pitanju dileme oko toga da li je bilo ovoliko ili onoliko žrtava, da li je neko veća žrtva ili ne, da li se nešto desilo ili nije, znači čak do toga, da prosto u tom jednom jako dugotrajnom, strašnom procesu potrebno je nešto što će dati na jedan neutralan način i zato je užasno bitan taj regionalni pristup, gde ako je to kao što je prva komisija bila ili bilo koja komisija, ako je to komisija koja dolazi samo iz jednog društva u kompleksnoj situaciji gde su ratovi na prostoru bivše Jugoslavije zaista bili takvi da ne možete sa jedne strane nuditi komisiju za istinu. Istina mora da bude regionalno... da se zajednički do nje dođe. I užasno je bitno da postoji taj prostor za žrtve, onaj koji ne postoji u potpunosti i na adekvatan način u procesima pred sudovima a koji je potreban i koji je jedino ispunjavan kroz aktivnosti nevladinih organizacija koje su dovodile i davale prostor onoliko koliko je bilo u njihovoj moći, prostor žrtvama. Ali veći značaj to ima kada je u pitanju jedna zvanična inicijativa, kada je u pitanju jedna mnogo šira platforma na kojoj bi se to ostvarilo. Druga preporuka tiče se onoga što smo govorili o arhivama. Potrebno je što se tiče i arhiva i poverenika za pristup informacijama od javnog značaja, i tu kulturu i tu instituciju i čitav taj proces jačati. Treba raditi na tome da se institucija poverenika ojača, da se kod građana i kod institucija ojača svest o tome da informacije nisu nešto što država i njene institucije treba da kriju od građana, nego da građani prosto imaju pravo da sa tim informacijama raspolažu. Da bi poverenik mogao da funkcioniše potrebno je doneti jedan set zakona koji bi unapredili čitav taj proces, pre svega, zakon koji bi definisao šta je to tajna, šta je to državna a šta je to poslovna tajna i šta je to tajna, da ne bi ostalo ono što je prepoznato u radu poverenika, a to je da državne institucije mogu olako, bez ikakvih postojećih zvaničnih kriterijuma da određuju da li je nešto tajna ili ne, bez ikakvog obrazloženja, bez ikakvih kriterijuma. Uvođenje zakona koji bi postavio te kriterijume koji bi smanjili mogućnost zloupotreba prava na proglašenje tajne. Drugi zakon koji bi isto tako bio veoma značajan jeste zakon koji bi s druge strane dao okvir u kom bi trebalo da budu zaštićeni podaci o ličnosti. Znači gde je ta granica kada vi možete da raspolažete sa nekim informacijama, kada te informacije mogu neku osobu da povrede, da povrede njena prava na neki način, znači da bi se i tu stvorila neka ograda koja bi mogla da pomogne boljem funkcionisanju, lakšem funkcionisanju tog sistema. Takođe, ovaj sistem ne bi imao smisla ukoliko se ne bi otvorili i učinili dostupnim dosijei i arhive. Čitav taj proces, što se arhiva tiče, treba učini transparentnim, da se prosto odgovori javnosti da li postoji ili ne postoji bruga uopšte o toj dokumentaciji, na koji način se ona tretira, kako i kada će ona biti i na koji način može biti dostupna javnosti. Takođe, kada su u pitanju dokumenti koje država treba da na raspolaganje javnosti, izdvaja se jedan set dokumenata. Kao što znamo, Srbija je jedina država koja je pred Međunarodnim sudom pravde optužena za nepoštovanje konvencije o genocidu, to znači optužena je za nekažnjavanje i nesprečavanje. U tom smislu, nakon toga, nakon te presude bilo je veoma oštih zabrinjavajućih rasprava o pitanju tih dokumenata koji su se odnosili na zapisnike sa Vrhovnog saveta odbrane, gde se vodila jedna duga debata, gde je naša država te dokumente kao državnu tajnu učinila nedostupnim sudu i otvorilo se pitanje da li je to učinjeno zato što ta dokumenta sadrže nešto što vezuje državu, što možda dovodi do njene odgovornosti za genocid koji se dogodio u Srebrnici. Upravo zbog toga što je Srbija optužena za nepoštovanje konvencije o genocidu, upravo za taj zločin i zbog te nejasnoće koja je ostala sa zatvaranjem tih dokumenata, smatramo da je država obavezna prema svojim građanima da otvori ta dokumenta, da ih učini dostupnim. Ukoliko zaista stoji iza toga da nije odgovorna za genocid, onda ne vidimo razlog da to i ne dokaže. U ovakvoj situaciji ona treba da pruži svojim građanima neko

uverenje da ti dokumenti ne kriju odgovornost države za genocid. To bi bilo što se tiče prava na istinu. Sledeće pravo je pravo na pravdu i to je ono na kom je najviše rađeno, koje je imalo najvećeg napretka, kako u zemlji, tako i u regionu. Mi smo posmatrali na koji način je pravo na pravdu ostvarivano, kako na međunarodnom nivou, pred međunarodnim institucijama, putem univerzalne jurisdikcije, znači suđenjima koja su vođena u trećim zemljama prema licima koja su bila osumnjičena za teške zločine prema međunarodnom pravu, odnosno za ratne zločine u ovom slučaju i treće, pred međunarodnim institucijama. Ono što smo, prolazeći kroz celu tu proceduru, od toga kakav je okvir koji daje mogućnost za procesuiranje tih zločina pred međunarodnim pravom, pred međunarodnim institucijama, to je Međunarodni sud u Hagu. Zatim, ono što je bilo interesantno to su ti procesi koji su vođeni u trećim zemljama, koji su se dešavali uglavnom još dok su sukobi bili u toku, jeste da su oni, koliko god da je univerzalna jurisdikcija jedan jako dobar mehanizam i jedna dobra tekovina međunarodnog prava koja jeste osporavana, ali problem je da ovde čak i u stručnoj javnosti malo ljudi zna da su se ti procesi uopšte desili. Znači, oni su imali jako mali odjek jer čak ni te presude nisu dostupne. Mi smo pokušali da dođemo do njih. Nismo još uvek došli ni do jedne presude. To je bilo...vođeni su postupci protiv ljudi koji su govorili neki od domaćih jezika i te presude su morale biti čak i na tom jeziku. Mi nismo uspeli da dođemo do njih. To je nekako ostalo u tim pravnim sistemima tih država. I dobro, jasno je da oni nisu imali ideje, ali kada su već ulazile u to, šteta što nisu imali ideju da to ipak treba da ponude državama iz kojih je to došlo. Kada je u pitanju domaći sistem, tu smo isto zaključili da postoji određena izolovanost javnosti od procesa koji se vode za ratne zločine. Ono što je šokantno, jeste da, recimo, mnogi mladi ljudi koji studiraju pravo, u susretu sa njima, ne mali broj puta smo shvatili da oni ni ne znaju da postoje suđenja za ratne zločine u Beogradu, da ne znaju da postoji sud. Znači, ne mladi ljudi koji se bave umetnošću, slikarstvom, pa da im to nije prioritet, nego se bave pravom. I oni ne znaju. Studiraju u Beogradu i ne znaju da taj sud postoji. To su ljudi koji su dolazili na predavanja koja su vezana za pitanja tranzicione pravde, znači da ih čak to interesuje. Nije razlog ni njihova potpuna nezainteresovanost, što govori o tome da ta suđenja, sami ti procesi, ono što se dešava, ono što žrtve govore na tim procesima, to se ne čuje. To mi ne znamo, mi to ne vidimo u medijima. Građani tu informaciju u jako maloj količini dobijaju. Ono što su naši zaključci kada je pravo na pravdu u pitanju, jeste da domaće institucije treba da postanu nezavisnije. Jasno je da u početku, kada se tek počinje i kada se susreće sa takvim procesima, da jeste teško, da ide sporije, da se ljudi navikavaju, da je sistem nov, da je sud nov, da je vrsta zločina sa kojim se suočava vrsta procesa drugačija. Ali sada, kada je već prošlo neko vreme i kada možemo reći da postoji neka rutina, smatramo da bi trebalo iznaći način da se sa postojećim resursima i kapacitetima postignu ipak neki bolji rezultati u smislu dinamike suđenja. Jako je mali broj suđenja i jako je slaba dinamika, i istraga i suđenja koja se odvijaju. Drugi problem koji smo uočili jeste da je potrebno da se pravosuđe, znači kako istražni organi, kako tužilaštvo, tako i sud, da se odvoje od uticaja te odgovornosti prema državi i štice države kroz te postupke. Jer stiče se utisak da se procesuiraju, da su optužnice, presude, da je sve vođeno na taj način da je svaka veza sa državom jednostavno izbrisana, da su jako pažljivo brinuli da na neki način ne dovede do odgovornosti države i njenih institucija, nekih viših instanci tu se procesi zaustavljaju, tu se obrazloženja presuda sužavaju. To je neki probaj koji bi uz poboljšanu dinamiku trebalo da krene i u tom pravcu, znači da proces suđenja za ratne zločine ne bude sveden na nešto što bi bilo identično sa nekim krivično-pravnim predmetima pred običnim sudom. Znači da samo tražimo direktnog učinioca, da gledamo da li je on to učinio ili ne, da li je nekog ubio i da ga na taj način posmatramo. Izgleda da je domaće pravosuđe pokušalo da suđenja za ratne zločine, koja jesu specifična i u kojima postoji jedna mnogo veća

odgovornost zato što zbog dimenzije zločina, da nije to pitanje samo tog jednog počinioca, nego jedne mnogo šire strukture, da ne mogu biti svedena na obične krivično-pravne predmete. Konačno, ono što je poslednja preporuka jeste ojačavanje uloge oštećenog, odnosno žrtve u predmetu, davanje više prostora i razvijanje razumevanja kod predstavnika pravosuđa koji se bave osetljivim predmetima kao što su predmeti ratnih zločina, za tu potrebu davanja većeg prostora žrtvama, kako u postojećem okviru ali tako i širenjem mogućnosti, tako što bi se oštećenom dalo pravo na žalbu, znači da se njegova uloga u samom procesu ojača. Ali ono što je bitno je da samo davanje prava na žalbu čak nije dovoljno. Ceo sistem mora da shvati zašto je to važno. To je mnogo teži proces nego da se nešto unese u zakon i da to postane prosto jedna više norma. To je više stvar odnosa prema pitanju oštećenog i te specifičnosti suđenja za ratne zločine koja nisu obični krivični predmeti. Sledeće pravo kojim smo se bavili jeste pravo na reparacije. Da bi žrtva od države dobila reparaciju, kako materijalnu, tako i nematerijalnu, ono što je osnovni preduslov jeste da država i društvo izgrade odnos prema zločinu, prema svojoj odgovornosti, odgovornosti svojih institucija prema tim zločinima, da zauzme jedan jasan i zdrav stav prema tome, da bi onda mogla na sistematski način da priđe pružanju reparacija. U ovom trenutku reparacije se pružaju samo naporom nevladinih organizacija, nema usvojenog sistema pružanja reparacija žrtvama, nego kroz postojeće pravne mogućnosti se pokušavaju da se ostvare materijalne reparacije za žrtve. U tom sistemu, gde imamo sužen sistem kroz koji može žrtva kroz jedan teži i sporiji način da dođe do reparacije, što u slučaju ratnih zločina nije prihvatljivo, zato što vreme prolazi i jako je veliki broj žrtava, i ukoliko se pristupa teško, sporo i u tako malom broju, jako će mali broj žrtava da dođe do obeštećenja. Ali čak i u tom malom prostoru u kom se funkcioniše, imamo situaciju gde Vrhovni sud odbija da prihvati proširenje vremena, znači zastarevanja prava da žrtve ostvare svoje pravo na reparaciju. I kada su nevladine organizacije inicirale i urgirale da Vrhovni sud preispita tu svoju odluku i da shvati važnost da žrtve teških zločina moraju da imaju veći vremenski raspon u kome bi mogle da ostvare svoja prava, odgovor još nije dobijen. I to što je naša preporuka jeste da se, zapravo, otvori makar ta mogućnost, a i naravno, i da se ide korak dalje od toga. Da bi se do toga došlo, opet je potrebno na jedan sistematski način, na jedan sveobuhvatan način upravo doći do tog pomaka u društvu, gde će i društvo i država izgraditi odnos prema zločinima koji su se desili u prošlosti i prema svojoj ulozi u tome. I zbog toga smo takođe zaključili da je potrebno podržati inicijativu kakva je regionalna komisija, koja može kroz jedan sveobuhvatni proces dovesti upravo do tog pomaka u društvu, gde će društvo i njegove institucije na jedan nespornan način moći na potpuno zdravim osnovama da izgradi svoj stav prema zločinima, koji bi omogućio da se pomeri i taj proces pružanja reparacija žrtvama. Kako govorimo i o materijalnim reparacijama, ista je situacija i sa nematerijalnim. Naša preporuka je da bi trebalo uvesti dane sećanja, memorijale prvo možda za sve žrtve zločina u ratovima 90-tih ali i ono što prepoznamo kao obavezu naše države jeste da se na neki način pruži sećanje, da država zvanično učini nešto što bi predstavljalo sećanje na žrtve genocida u Srebrenici, upravo zato što ona ima jednu tešku pravnu odgovornost, pravnu vezu sa tim zločinom. Da bi odgovorila na tu presudu, Srbija ima obavezu kako prema žrtvama, tako ponovo i prema svojim građanima. Tu presudu nije dobilo samo rukovodstvo države, dobila je cela država i mora država da odgovori svojim građanima, da vide na koji način se ona nosi sa jednom takvom odgovornošću kakva je dobijena izrekom presude Međunarodnog suda pravde. Tako da bi to bile naše preporuke kada su u pitanju prava na reparaciju. Mi smo kroz naša istraživanja razmotrili sve druge mogućnosti koje su se otvarale. To je bio proces koji je vođen prema tužbi Bosne i Hercegovine protiv Srbije i proces koji je sada u toku koji je pokrenula Hrvatska. Te presude su mogle a u slučaju Bosne nije u izreci decidirano rečeno da postoji

određena obaveza novčane reparacije. Ali kada su u pitanju nematerijalne reparacije potpuno je jasno da takva obaveza prosto postoji. Takođe, jedini procesi koji su za reparacije vođeni pred trećom zemljom jesu u Sjedinjenim američkim državama, gde jednim specifičnim zakonom postoji mogućnost da građani druge zemlje pokrenu takav postupak i to su dve parnice koje su grupe žrtava iz Bosne i Hercegovine, žena iz Bosne i Hercegovine vodile protiv Radovana Karadžića. I konačno, jedna možda najšira grupa jesu garancije neponovljivosti zločina. To je zapravo ono sve što društvo treba nakon jednog ovakvog perioda da učini da bi uverilo žrtve, svoje građane, svoju okolinu, da se takvi zločini više neće ponoviti. I to je jedan veoma kompleksan proces. Ono što je bitno, pre svega, jeste da se žrtvama vrati poverenje i da se građanima vrati poverenje u institucije. Da građani mogu da veruju da institucije koje su na neki način nekada učestvovala u zločinima, direktno ili indirektno, da to više nisu te institucije, da tu više nisu ti ljudi koji razmišljaju na taj način kojih se oni plaše na bilo koji način. Potrebno je vratiti poverenje žrtava i građana na taj način u institucije. Posle pada Miloševićevog režima bilo je pokušaja sprovođenja lustracije i *vettinga*. I pored nesrećnog zakona o lustraciji koji je donesen ali nikada nije... on je i dalje na snazi, on je usvojen da važi 10 godina, uskoro će isteći njegovo važenje ali komisija nije nikada počela sa radom, nikada nije osnovana, taj zakon nikada nije počeo da se sprovodi, mada se u budžetu naše države svake godine izdvaja novac za tu komisiju, što je interesantno. I ono što smo onda proverili, jeste da li možda neko taj budžet samo prepisuje svake godine, da li je to samo po nekom automatizmu, pa je prosto ostala greška, pa se to ponavlja. Ali ne. Situacija je sledeća, da bi taj budžet ušao u budžet, neko mora da podnese izveštaj šta je sa onim što je potrošio prethodne godine i očekivanja šta će potrošiti sledeće godine. Ono što je rađeno sa budžetom, koji je mali, nije to previše veliki budžet ali je budžet koji ide u nešto što ne postoji već dugi niz godina. Radi se o nečemu što je na godišnjem nivou otprilike 500-1.000 eura ili tako nešto ali nešto što ide u ništa i dalje je mnogo. Nismo otkrili gde taj novac nestaje, šta se sa njim dešava. Ono što nam je rečeno, jeste da se taj novac navodno uzima svake godine da bi se dala mogućnost komisiji da se možda ipak osnuje. Znači, ako neko odluči da je osnuje, da bi, eto, imao taj neki novac da uzme pa da počne nešto da radi. Ali to je jedan prosto smešan deo koji je vezan za tu komisiju za lustraciju. Pored nje, postojali su u određenim zakonima za određene institucije te male lustracione odredbe koje su važile kratko vreme. Ali je praksa pokazala da, u stvari, iako su one bile dobro zamišljene, to nekako nije funkcionisalo. Znači, procesi su išli sporo. Mali broj ljudi i čini se ne toliko značajnih je lustriran. Drugo, na samom početku Ministarstvo pravde je sprovodilo neku vrstu *ad hoc* lustracije, gde su smenjivani predsednici sudova ili su neki davali ostavke, pa je u nekom trenutku Ministarstvo objavilo čak spisak predstavnika pravosuđa koje treba lustrirati, što je izazvalo burne reakcije da to ne može na taj način i ono što je imalo u nekim situacijama uspeha jesu pokušaji *vettinga*. *Vetting* je, u stvari, civilno društvo iniciralo u određenim slučajevima, kao što je bio slučaj Borisavljevića, znači ljudi koji su bili umešani u ratne zločine, koji su bili u institucijama koje su bile vezane za izvršenje ratnih zločina. Ne mora neko da bude ratni zločinac, ali prosto mora imati dovoljno jaku vezu [sa zločinima] da on ne može obavljati funkciju koja treba da bude veoma odgovorna i veoma osetljiva. Kada je lustracija, kada je to pročišćenje institucija u pitanju, tu nismo došli do jasnog odgovora šta treba uraditi – da li doneti novi zakon, da li samo ukinuti taj zakon koji će i onako sam prestati da važi, na koji način treba pristupiti. Inicijativa *vettinga* koju pokreće civilno društvo nekada daje rezultate ali nekada i ne. Znači, da li postoji potreba da se vrati poverenje u institucije? Ali na koji način tome treba pristupiti, to je nešto što ostaje svima nama da razmišljamo, da vidimo koji bi bio stvarno delotvoran model za rešavanje tog problema. Ono što smo dalje, kada su garancije o

neponavljanju zločina u pitanju, što smo dalje analizirali, jesu mehanizmi za zaštitu ljudskih prava koji postoje u okviru države. Zaključili smo da postoji veliki broj tih malih mehanizama za zaštitu ljudskih prava. Imamo ombudsmana, imamo čitavu mrežu ombudsmana na različitim državnim nivoima, imamo i republičkog ombudsmana, imamo razne mehanizme za zaštitu manjinskih prava ali ono što se ponavlja kod svih tih institucija jeste da se one nekako lako osnivaju, donose se zakoni, onda njihova implementacija ide sporo. I uvek je nekako isti taj model da ombudsman, kao nekad poverenik, ne može da osnuje kancelariju, jer ne može da dođe do sredstava da zaposli ljude. Ne može da dođe do prostora. Znači ista priča se ponavlja da se onda taj proces na neki način koči. Da li je to svesno kočenje ili jednostavno ostavljanje po strani ali ono što smo videli kada je poverenik u pitanju, da podrška civilnog društva koju takve institucije dobiju te institucije jača i da deluje u dva smera. Da to instituciji daje osećaj da je ona potrebna i da treba da deluje. Znači ne stvara samo još jednu malodušnu državnu instituciju koja ne radi na najpuniji način svoj posao u zaštiti ljudskih prava, već daje onu dinamiku koju bi trebalo da ima i to je naš zaključak da te institucije treba jačati, kako kroz podršku koju može da pruži civilno društvo, tako i kroz stvaranje okvira u kom bi one mogle bolje da funkcionišu. Dakle, otklanjanje prepreka koje postoje. U nekim malim zakonima koji se bave nekim drugim stvarima, imate manje odredbe koje su značajne za mnoge aspekte, bilo da je to školstvo, bilo da je to nešto drugo. U čitavom setu tih zakona postoji veliki broj odredbi koje se odnose na zaštitu ljudskih i manjinskih prava. I još 2006. godine sama država je inicirala jednu veliku analizu koja je prošla kroz sve te zakone i uvidela gde se oni ne poklapaju, gde postoje nemogućnosti za njihovu primenu, koje su sve stvari koje bi trebalo izmeniti, dodati i tako dalje i to je stavljeno na jednu urgentnu listu šta bi trebalo uraditi da bi ti zakoni i te odredbe postale funkcionalne i to su bile jako male izmene, za koje se ne čini da bi bilo jako problematično. U nekim slučajevima to je bila čisto kolizija između dve odredbe koje se iz nekih bukvalno tehničkih razloga nisu poklapale, jer su donesene u različito vreme ili nisu imali zakonodavci u vidu da uopšte postoje takve dve odredbe. Međutim, od tada do danas, proverili smo, nijedna od tih preporuka nije ostvarena. Znači država je sama napravila analizu, zaključila šta treba uraditi ali se na tome zaustavilo. Čak i te male izmene koje bi te zakone, odnosno te odredbe učinile funkcionalnijim nisu izvršene. I to bi, u principu, bilo ono što je najvažniji deo našeg izveštaja.

Sandra Orlović: Pošto je bilo dosta kašnjenja a bojim se da ćemo baš da probijemo termine ali da se sada malo odmorimo, popijemo kafu pa onda da se vratimo na predavanje o komisijama. Hvala vam. Vraćamo se ovde za 20 minuta, što je znači u 12.30 sati.

(Pauza)

Istražne komisije kao mehanizam za utvrđivanje i javno kazivanje istine o prošlosti

Sandra Orlović: Hvala vam svima. Samo jedna tehnička napomena pre nego što krenemo. Molim vas da ugasite mobilne telefone, s obzirom da se sve snima i da se stvaraju tehnički problemi ukoliko telefon zvoni čak i ako je smanjen. Dakle, ugasite ga potpuno. Hvala vam. Sada dajem reč Marijani Toma.

Marijana Toma: Dobar dan svima. Ja ću danas probati nešto ukratko da vam kažem o komisijama za istinu, odnosno o iskustvima drugih zemalja o osnivanju, funkcionisanju vansudskih mehanizama za utvrđivanje činjenica o prošlosti, odnosno za utvrđivanje i kazivanje istine. Otprilike biće reči o tome šta su komisije a šta one nisu. Biće reči o strukturalnim i metodološkim osobenostima komisija za istinu i biće nekih... malo više ćemo govoriti o uticaju spoljnih činilaca na rad komisija. Prvenstveno tu se misli na nevladine organizacije, odnosno organizacije za ljudska prava i na udruženja žrtava a takođe na ulogu i rad medija u procesu komisija za istinu. Čisto da bismo napravili neki manji uvod, znači one su, komisije za istinu, obično ih nazivamo komisijama za istinu. Ja preferiram taj naziv, mada one imaju jako puno različitih termina kojima su se koristili osnivači. One su, zajedno sa krivičnim procesima pred međunarodnim, hibridnim i domaćim sudovima, programima za reparacije, odnosno nadoknadu štete žrtvama i reformama institucija, deo šire strategije koja se faktički razvila sa suočavanjem s prošlošću, odnosno tranzicionom pravdom, to je termin koji se koristi poslednjih dvadesetak godina. Proces suočavanja sa prošlošću je vezivan uglavnom za primer Nemačke i njen odnos prema nacističkim zločinima i njeno suočavanje sa posledicama ovih zločina. Međutim, tek su tranzicije 80-tih godina, tranzicije koje su se desile u Latinskoj Americi, otvorila nova pitanja u tumačenju pitanja pravde i odgovornosti za zločine koji su počinjeni u prošlosti. Do tada se tranzicija društva uglavnom koncentrisala na budućnost uređenja u jednom društvu. Međutim, tek su tranzicije u Latinskoj Americi otvorile ovo pitanje prošlosti i zločina koji su počinjeni u prošlosti, kao strašno važno u tom procesu izgradnje demokratske budućnosti. Do tada su sve tranzicije bile okrenute... Znači, bila su isključivo dva izbora u tranzicijama koje su se dešavale nakon Drugog svetskog rata. Jedan tip suočavanja s prošlošću je bila takozvana *pobednička pravda*, kakva je bila viđena u Nirnbergu a drugi, znači potpuni kontrast je bilo je ono što se desilo u Španiji a to je potpuna amnezija i zaborav, odnosno takozvani program *oprosti i zaboravi*. Međutim, tranzicije Latinske Amerike su otvorile ovu dilemu kako se suočiti sa prošlošću, kako se odnositi prema tom nasleđu počinjenih zločina. Upravo ta dilema se postavila kao krucijalna, znači nije se postavljalo pitanje da li treba izabrati proces suočavanja, da li se treba na neki način odnositi prema prošlosti, već se to postavilo kao uslov radi izgradnje demokratske budućnosti. Međutim, ono što je, recimo, interesantno, komisije za istinu se pojavljuju upravo u tom periodu u Latinskoj Americi zbog prirode tranzicija koje su se desile u ovim zemljama. Tranzicije u ovim zemljama su bile rezultat kompromisa između novih vlada i pripadnika starih režima. Vrlo često je bila u pitanju opšta amnestija koja je bila na snazi za pripadnike starog režima i s toga krivično gonjenje počinilaca odgovornih za počinjene zločine nije dolazilo u obzir. S toga su organizacije za ljudska prava koje su iznele ovo pitanje na površinu u ovim zemljama, insistirale na formiranju neke vrste tela koje bi se pozabavilo pitanjem odgovornosti, popisalo žrtve, utvrdilo istinu i iznelo tu istinu na površinu, jer ona je jako dugo bila poricana i skrivana. Na taj način se pojavljuju komisije za istinu, odnosno vansudski mehanizmi za utvrđivanje istine o prošlosti. Znači, u prvoj fazi njihovog života one su bile alternativa krivičnom suđenju, odnosno krivičnom gonjenju. U nekim zemljama kao što je, na primer, slučaj sa Argentinom, komisija za istinu je bila smatrana prvim korakom ka sudskim procesima. Međutim zbog amnestije koja je tamo uvedena 1987. godine, ovo pitanje je potpuno

zatvoreno i otvoreno je tek pre koju godinu. Jedan novi mehanizam koji se pojavio, na neki način je malo sklonio komisije za istinu iz fokusa organizacija za ljudska prava, prvenstveno zbog načina tranzicije koji se desio u Istočnoj Evropi i koji je jednostavno zbog prirode totalitarnog režima kakav je bio u Istočnoj Evropi, nisu mogle ni da organizuju suđenja, niti su mogle da se bave komisijama za istinu, već su izabrale način diskvalifikacije. To vam je jedan termin koji je faktički zajednički za denacifikaciju, lustraciju, *vetting* i tako dalje, znači diskvalifikacija pripadnika bivšeg režima iz političkog i društvenog života. U nekom trenutku, znači prelom 90-tih stvari opet tu tenziju između komisija za istinu i suđenja i opet postavlja tu, ja to zovem lažnom dilemom, da li treba izabrati jedno ili drugo, prvenstveno pod uticajem sukoba koji su se desili u bivšoj Jugoslaviji i Ruandi 1994. godine, kada međunarodna zajednica konačno, zbog prestanka hladnog rata, biva u stanju da se pozabavi unutrašnjim odnosima u jednoj državi i rešava da na njih odgovori, odnosno da se vrati onom nirnberškom modelu osnivanjem međunarodnih *ad hoc* Tribunalala za bivšu Jugoslaviju 1993. godine i Ruandu 1994. godine. Tada se činilo u jednom trenutku da će komisije za istinu potpuno nestati kao neka vrsta mehanizma koji se upotrebljava u post-konfliktinim društvima. Međutim, one se vraćaju sa južnoafričkom komisijom, koja je formirana krajem 1995. godine i od tada se jednostavno postavlja... tada se, u stvari, i utvrđuje i među teoretičarima koji se bave suočavanjem s prošlošću da ova dva mehanizma, suđenja i komisije nisu međusobno isključiva, da su komplementarna, da zavise jedni od drugih. Čak i sama priroda funkcionisanja i jednih i drugih mogu doprineti uspešnosti onog drugog tela. Ono što je faktički bio problem između suđenja i komisija, to je Nataša objasnila na početku kada vam je govorila na koji način je ova inicijativa utvrdila da suđenja ne mogu da daju potpuni odgovor na ono što se desilo u prošlosti. Prvenstveno, razlika između suđenja i komisije je u tome što u fokusu suđenja nije žrtva, dok u fokusu rada komisije isključivo stoji žrtva. To se, u stvari, i postavilo kao onaj uzrok koji je dozvolio komisijama za istinu da prežive osnivanje Tribunalala u bivšoj Jugoslaviji i u Ruandi, da se postave kao jedna vrsta lokalnog odgovora i to je takođe, recimo, jedna od bitnih razlika u tome što komisije za istinu koje su do sada bile osnivane kao međunarodne komisije, ili su bile potpuno pod pokroviteljstvom međunarodne zajednice, nisu pokazale toliki uspeh. Komisije za istinu su prvenstveno vlasništvo zajednice u kojoj su se zločini desili. Postoji nekih 13 osobina komisija za istinu na osnovu kojih vi možete da zaključite da li jedno telo jeste komisija za istinu i da li to nije. Prvo, one su prvenstveno fokusirane na prošlost. Druga bitna osobina je da komisije istražuju obrasce kršenja ljudskih prava, a ne pojedinačne incidente. Na taj način možete da napravite razliku da, na primer, komisija za istraživanje uzroka događaja u i oko Srebernice 1995. godine koju je osnovala Vlada Republike Srpske, ne može se voditi kao komisija za istinu, jer se ona bavi samo događajima u Srebrenici ali ne smešta taj događaj u kontekst bosanskog sukoba. Ne daje mu onaj prethodni kontekst koji je izuzetno bitan za potpuno razumevanje ovog događaja. Treća osobina komisije je da su privremena tela. One ne mogu beskrajno da rade. Neki najuspešniji period u kome mogu da funkcionišu je između sedam, osam meseci, godinu dana do tri godine. Komisije koje su trajale duže od toga, pokazale su se kao potpuni promašaj. Takva je komisija za Ugandu, koja je prva osnovana i koja je nekih sedam godina sedela u nekoj kancelariji a da niko nije imao pojma šta oni zaista rade. Jedan od primera je i Komisija za istinu i pomirenje u Saveznoj Republici Jugoslaviji, koja je dve godine provela bez ičega, bez ikakvih akcija. Možda su nekih par tribina organizovali ali se potpuno prirodno sama od sebe ugasila osnivanjem državne zajednice Srbije i Crne Gore. Četvrta osobina koja je izuzetno bitna za komisije, po čemu možemo da razlikujemo komisije za istinu i nevladine inicijative je to da komisije osniva, sankcioniše i ovlašćuje država i u tome leži njihova snaga i njihova

prihvaćenost u jednom društvu. Peta osobina, komisije moraju da se fokusiraju na zločine iz bliske prošlosti. Komisija koja u svom predmetu istrage ima neki događaj koji se desio pre 50 godina nije komisija za istinu. To je takođe jedan od razloga zašto se komisija SRJ vodi, odnosno izučava kao najbolji primer kako ne treba osnovati jednu komisiju. Ona se smatra jednom od najneuspešnijih u ovom polju a to je zbog toga što je njoj dat jedan izuzetno širok mandat, odnosno ona je poterana duboko u prošlost. Negde od kraja 70-tih je znači trebalo da bude predmet njene istrage, odnosno vremenski period njene istrage. Šesta osobina je to da se komisije bave politički motivisanim zločinima. Malo ću kasnije govoriti o tome šta nisu komisije za istinu. To su, recimo, neka vansudska tela koja se, na primer, bave... imate primer u Sjedinjenim američkim državama državne komisije koja je osnovana i bavila se istraživanjem bioloških eksperimenta nad Afroamerikancima 30-tih godina u SAD-u i kasnije nakon Drugog svetskog rata. Znači, to ne može da bude komisija za istinu jer nisu politički motivisani zločini. Sedma stvar koja je bitna jeste da se komisije bave zločinima koje za posledicu imaju veliki broj žrtava. S te strane vi ne možete kao komisiju za istinu da uzmete projekat iz Brazila koji je popisao nekih 115 žrtava. To ne može da se vodi kao komisija za istinu jer je suviše mali broj žrtava. Dok, recimo, imate primer južnoafričke komisije koja je na svom spisku imala 22.000 žrtava. Osmo osobina je da komisije imaju prvenstveno istražnu funkciju. Znači, one se bave istragom povrede ljudskih prava, odnosno utvrđivanjem činjenica o povredama ljudskih prava. Deveta osobina je da su komisije fokusirane na najteža kršenja ljudskih prava. I sa te strane često ćete čuti zamerke na rad nekih komisija koje određene događaje nisu uzele u predmet svoje istrage. Recimo, kod južnoafričke komisije činjenica da vrlo važni događaji koji su oštetili ogroman broj ljudi, kao što su takozvani zakon o propusnicama koji je za posledicu imao 12.000.000 žrtava faktički jer ljudi nisu mogli da se sele sa mesta na mesto da bi bili spojeni sa svojom porodicom, nije uzet kao predmet za istragu, jer bi samim tim vremenski život ove komisije morao da bude mnogo veći, kao i njene finansijske sposobnosti i tako dalje. Deseto, komisije su fokusirane prvenstveno na žrtve. One se ne bave toliko počinocima. U centru njihovog rada jeste žrtva i prvenstveno kada vidite izveštaj komisije, izjave žrtava su taj primarni izvor koji se vodi kao ona osnovna smernica kako se piše izveštaj i šta se stavlja u izveštaj. Jedanaesta osobina je da komisije istražuju činjenice ali da bi one trebalo, odnosno mogu ili moraju utvrditi uzroke i apsolutno moraju utvrditi posledice zločina koji su se desili. Takođe, kao primer za ovo možete da uzmete Komisiju za istinu i pomirenje u Saveznoj Republici Jugoslaviji koja je u svom mandatu imala istraživanje uzroka: političkih, istorijskih, socijalnih i ekonomskih uzroka sukoba u bivšoj Jugoslaviji ali nije trebalo da se preterano bavi posledicama zločina koji su se desili, odnosno zločina koji su se desili u ovim sukobima. Dvanaesta osobina komisija i tu je njihova velika prednost - komisije se osnivaju u kontekstu gde su se desili zločini. One su blizu žrtava i one se nalaze tu da, pogotovo ako imaju javna saslušanja, žrtve imaju potpuni pregled onoga šta se dešava na komisiji. I kao trinaesto, komisije svoj rad moraju okončati finalnim izveštajem, odnosno finalnim produktom, u kome se nalaze njihovi nalazi o prošlosti i preporuke za budućnost. Eventualno u početku neke komisije nisu davale preporuke za budućnost. Kasnije se to pokazalo kao obaveza svake komisije.

Od kada je 1974 godine osnovana prva komisija za istinu u Ugandi, u svetu je osnovano više od 35 komisija, različitih naziva, i od toga ja sam izdvojila da vam kroz neke ilustrativne primere govorim o nekih sedam uspešnih komisija. To su:

1. Nacionalna komisija za nestale u Argentini (CONADEP) 1983-1984,
2. Komisija za istinu i pomirenje u Čileu, poznatija kao *Retigova komisija* 1990-1991,
3. Komisija za istinu u El Salvadoru 1992-1993, vrlo interesantnu komisija,

4. Komisija za istinu i pomirenje u Južnoj Africi koja je osnovana krajem 1995. godine a radila od 1996. do 1998. godine, kada je predala prvi set izveštaja, odnosno prvih pet tomova izveštaja. Međutim, Komitet za amnestiju je radio i predao svoj finalni izveštaj tek 2004. godine, s obzirom da je morao da procesuiru nekih 7.000 počinitelja, 7.000 individualnih aplikacija za amnestiju.
5. Komisija za rasvetljavanje istorije u Gvatemali 1997.-1999. godine,
6. Komisija za istinu i pomirenje u Sijera Leoneu, 2000. do 2004. godine. Vrlo interesantna komisija, zato što je to prvi primer gde je komisija osnovana u trenutku kada je osnovan hibridni Tribunal. I u radu ove komisije se primećuju ogromne tenzije između komisije i Suda; dolazi do izuzetno velikih sukoba između ova dva tela, zbog toga što oba žele da imaju primat. Komisija se u svom radu suočavala sa velikim problemima zbog toga što je pokušavala da izvede počinioce da svedoče pred njom, po ugledu na južnoafričku komisiju. A s druge strane, pretnja koja je takoreći visila nad glavama počinitelja da će u nekom trenutku završiti na optužnicama na Specijalnom sudu je dovela do toga da počinioци odbijaju da sarađuju sa ovom komisijom.
7. Komisija za istinu i pomirenje u Peruu, poslednja velika komisija, koja je radila od 2001. do 2003. godine. Izuzetno lepo je funkcionisala, izuzetno dobar izveštaj je napisala.

Neke manje poznate komisije su komisije osnovane u Nemačkoj, Burundiju, opet jedna u Ugandi, u Boliviji, dve komisije koje je osnovao Afrički nacionalni kongres, to je jedini primer gde pobunjeni pokret organizuje komisiju da istraži zločine svojih pripadnika, odnosno za istragu zloupotreba koje su se dešavale po njihovim vojnim kampovima van teritorije Južne Afrike. Zatim, Istočni Timor koji je imao dve komisije. Jednu koja je bila apsolutna propast *Komisija za istinu i prijateljsvo* a kasnije Komisija za prihvatanje, istinu i pomirenje. Dalje, Nigerija, Ekvador i tako dalje. Tu je i Komisija za istinu i pomirenje Savezne Republike Jugoslavije koja je po meni vrlo interesantna, zato što se uzima kao najbolji primer kako ne treba osnovati jednu komisiju. A o tome ćemo kada budemo govorili o samom procesu osnivanja. E sad, šta nisu komisije za istinu. Mnoga tela uzimaju ovaj naziv da bi bila prihvaćena u društvu. Mnogi projekti nevladinih organizacija, koji su izuzetno bitni, nazivali su se projektima komisija za istinu ali oni to nisu bili, jer nisu bili zvanično osnovani. Mada su njihovi motivi za osnivanje bili izuzetno važni jer država nije ništa htela da preduzme po pitanju određenih zločina, zato su nevladine organizacije na sebe preuzele teret ne bi li otvorile pitanje istine u društvu. Recimo, uspešan je brazilski projekat *Nunka Mais*, gde je ekipa advokata i volontera krišom fotokopirala dokumenta policije o torturi, prikupljala to sve pod pokroviteljstvom nadbiskupa u Sao Paulu i to objavila kao izveštaj koji je postao ogroman bestseler a kao posledicu, iako država ništa nije htela da čini na pitanju torture, za posledicu je imao to što je Brazil ratifikovao Konvenciju o zabrani primene torture, što je opet veliki doprinos nevladinih organizacija projektima za utvrđivanje istine. Imate, recimo, jedan primer, to sam već rekla, u Sjedinjenima američkim državama. Imate jedan primer u Australiji koji je veoma interesantan. Oni se, doduše, nisu zvali Komisija za istinu ali su imali telo koje se bavilo istraživanjem prinudnog odvajanja aboridžinske dece iz njihovih porodica i smeštanjem u porodice belih Australijanaca. Završilo se takođe vrlo interesantno. Australijski premijer je u prvom trenutku odbio da se izvini ali je zato osnovan *Memorijalni dan*, dan sećanja na žrtve gde svaki Australijanac tog dana može da upiše u knjigu sećanja svoje lično izvinjenje žrtvama. Imate, recimo, poslednju komisiju za istinu i pomirenje, osnovanu pod tim imenom, osnovana je u Kanadi 2007. godine, kao posledica sporazuma između kanadske Vlade i udruženja *Prve Nacije*, odnosno indijanska udruženja koji su razgovarali prvenstveno o programima nadoknade štete indijanskoj deci koja su smeštena u rezidencijalnim indijanskim školama osnivanim u Kanadi radi lakše asimilacije Indijanaca u

Kanadi tokom čitavog XX veka. Ovaj program je počeo kao program reparacija, odnosno nadoknada štete a kao jednu od svojih preporuka imao je osnivanje komisije za istinu pred kojom će žrtve javno svedočiti da bi se razbio taj zid ćutanja o zloupotrebama koje su se desile protiv *Prve nacije*. Međutim, one nisu komisije za istinu, jer se bave... kanadska se bavi čitavim XX vekom, dok se ona u Australiji nije faktički bavila najtežim kršenjima ljudskih prava. Komisije za istinu, ono što sam vam rekla, one koje su uspešne, na osnovu njih ćemo sada govoriti o nekim strukturalnim i metodološkim osobenostima. Ja ću vam davati neke primere za njih, čisto da biste videli kako su to određena društva rešila. Ja bih rekla da je prednost komisije za istinu u odnosu na druge mehanizme za suočavanje s prošlošću, odnosno za tranzicionu pravdu, je to što se prilikom njihovog kreiranja vodi računa o specifičnim potrebama jednog društva, znači o okolnostima koje su bitne za kontekst u kome su se zločini desili. One se brinu prvenstveno o potrebama žrtava. One uzimaju u obzir prirodu zločina koji su se desili u jednoj zemlji. Tako da vi faktički možete da stvorite telo koje bi trebalo da odgovori apsolutno na sve potrebe. Nema recepta kako se to radi ali postoje neka pravila koja se moraju ispoštovati. Kada se komisije osnivaju, ono što je, recimo, njihova struktura, recimo, jedna od stvari koja je meni ostala u pameti to je da "komisije za istinu skoro nikada nisu prijatna, dobro finansirana tela, u kojima sve glatko funkcioniše i u kojima nema političkih sukoba". Daleko su od toga. One su jednostavno rezultat situacije u kojoj su osnovane. Ono što je posebno zanimljivo za osnivanje svih komisija, znači kada pričamo o strukturama komisija, odnosno strukturalnim osobenostima komisija, to je da politički činoci koji su osnivali komisije bili su prvenstveno zainteresovani upravo za ovo, za strukturu jedne komisije, za imenovanje članova, za izbor njenih članova i kako vršiti taj izbor, dok nisu bili toliko zainteresovani za definisanje metodologije rada jedne komisije, ne shvatajući da se, u stvari, snaga ili nemoć jedne komisije upravo krije u tome, te su ta pitanja metodologije ostavljena na brigu samoj komisiji, ako je mandat bio relativno neprecizan. Znači, što se tiče strukturalnih pitanja vezanih za komisiju, prvo ću da vam govorim nešto o načinu osnivanja komisije. Imate tri načina osnivanja komisija do sada, u dosadašnjim iskustvima. Prvi i najveći broj komisija osnovane su od strane predsednika države koji je predsedničkim ukazom imenovao članove komisija, kreirao njen mandat, bez širokih konsultacija sa predstavnicima parlamentarnih i političkih stranaka, nevladinih organizacija, udruženja žrtava ili njihovih porodica. Na taj su način osnovane komisije od poznatijih u Argentini i Čileu, ali i u Ugandi, Boliviji, Urugvaju, Zimbabveu, Čadu, Šri Lanki, Haitiju, Nigeriji, SRJ i Peruu, koja je poslednja tako osnovana. Prednost ovakvog osnivanja komisija leži prvenstveno u efikasnosti i brzini osnivanja istražnog tela jer onemogućava političke razmirice oko pitanja članova komisije, mandata, ciljeva, nadležnosti, metodologije, itd. Pored toga, ovaj način osnivanja komisije štedi vreme i brzo odgovara na izražene potrebe žrtava. Znači, predsednik je taj koji jednom svojom odlukom reši sva pitanja. Međutim, velika mana ovakvog osnivanja komisija od strane predsednika, to su dosadašnja iskustva pokazala, to je da bez jasnog i transparentnog načina osnivanja komisija vi nemate saradnju sa organizacijama za ljudska prava i nemate saradnju sa udruženjima žrtava, čija je saradnja neophodna da bi jedna komisija bila uspešna, da bi dobro funkcionisala i da bi njen izveštaj bio sveobuhvatan. Jer mnoge komisije koriste dokumentaciju organizacija za ljudska prava, jer su to često u mnogim društvima jedine organizacije koje su u vreme sukoba prikupljale dokumenta, odnosno dokumentovale zločine. Komisije koje je osnivao predsednik, čisto da bih vam ilustrovala koliko ovo može biti loše je, recimo, slučaj sa Argentinom. Argentinske organizacije za ljudska prava su pokušavale da naprave neki širi konsultativni proces, odnosno da se malo više pitaju u tom procesu osnivanja komisije, međutim Alfonsin koji je rada bio predsednik, odlučio je da brzo reši

ovo pitanje i osnovao je komisiju. Zbog toga je Komisija za nestale naišla na ogroman otpor organizacija za ljudska prava i udruženja žrtava, tako da je čitav jedan prvi period svog života provela na tome da izlobira organizacije za ljudska prava i da ih privoli na saradnju, tako što je neke od njih, znači ljude koji su iz organizacija za ljudska prava, koji su neophodni u radu jedne komisije, pogotovo za uzimanje izjava od žrtava, bukvalno privolela kao članove svog osoblja. Međutim, recimo, argentinska Komisija za nestale nikada nije saradivala sa najvećim udruženjem žrtava u toj zemlji, to su majke sa trga De Mayo. One nikada nisu dozvolile pristup ovoj komisiji dokumentaciji koju su prikupljale o nestalima, nisu htele da učestvuju u akcijama odbora koji se bavio traganjem za nestalim, odnosno odborom za ekshumacije, nisu htele ni na koji način da imaju bilo kakvih dodira sa tom komisijom. I smatra se da je upravo to što je Alfonsin tako brzo odlučio da sam osnuje komisiju, bez konsultacija s bilo kim, uticalo na ovakav sukob. Ovo udruženje čak nije nikada ni prihvatilo ovaj izveštaj. Oni čak i nisu hteli da prihvate izveštaj po kome je komisija utvrdila da su gotovo svi prisilni nestanci završeni smrću žrtava. To je jedna vrlo važna mana ovakvog načina. Drugi primer za ovo može nam poslužiti Komisija za istinu i pomirenje Savezne republike Jugoslavije, osnovane jednostranom odlukom bivšeg predsednika jedne države, bez da je čak obavestio i ljude koje je imenovao u tu komisiju. Jednostavno je dao spisak ljudi, od kojih su mnogi bili izuzetno problematični, jer su bili bliski saradnici režima Slobodana Miloševića. Ima tu još dosta mana ali neću sada da ulazim u detalje. Znači, i sama činjenica da vi imate takvu komisiju, nacionalni odgovor na regionalni konflikt i da su dva člana komisije koja su imenovana u komisiju, odmah pošto su čuli da su imenovani, podneli ostavke na članstvo, to su Latinka Perović i Vojin Dimitrijević, i sama činjenica da je proces osnivanja komisije završen bez ikakvih konsultacija sa organizacijama za ljudska prava, prvenstveno u Saveznoj Republici Jugoslaviji, je rezultiralo time da takva komisija nije nikada mogla da uživa poverenje kakvo su upravo ove organizacije za ljudska prava imale od strane, odnosno uživale od strane žrtava iz čitavog regiona, za razliku i od osnivača ove komisije i za razliku od mnogih njenih članova, 95 posto članova. Tako da je ovo malo problematično. Znači, imate dobru stranu toga što je to brzo i efikasno. Izbegavate neke unutrašnje tenzije i dugačak proces konsultacija ali s druge strane gubite na transparentnosti u javnosti i učešća nevladinih organizacija i udruženja žrtava. Sledeći način osnivanja su takozvane međunarodne komisije. Do sada ih je bilo tri. Imate jednu u El Salvadoru, imate komisiju u Gvatemali i komisiju u Burundiju o kojoj neću ništa reći. Znači, to su komisije koje su osnovane međunarodnim sporazumima kojim se završio konflikt. Znači, predviđeno je obično pod pokroviteljstvom Ujedinjenih nacija. Komisija u El Salvadoru je osnovana bez ikakvog učešća organizacija za ljudska prava ali je kasnije saradivala sa njima, dok je komisija u Gvatemali osnovana upravo na pritisak organizacija za ljudska prava, koje su izvršile pritisak na pregovarače u sukobu, prilikom sklapanja mirovnog sporazuma. U obema ovim komisijama Ujedinjene nacije igraju ogromnu ulogu. One igraju ulogu i u osnivanju komisije u Sijera Leoneu. To sam zaboravila da vam kažem, osnivanje Komisije za istinu i pomirenje u Sijera Leoneu je takođe bilo predviđeno mirovnim sporazumom između zaraćenih strana sklopljenim u Togou 1999. godine. Ujedinjene nacije su eventualno davale članove komisije, kao što su imenovale članove komisije u El Salvadoru, jer je tamo situacija bila takva da niko od domaćih predstavnika nije se usudio da bude član te komisije zbog još uvek vrlo velike moći koju je vojska imala. A u Sijera Leoneu je izvršena podela, tako da su domaći članovi komisije bili izabrani na procesu koji je bio izuzetno javan i transparentan po ugledu na južnoafrički. Tri člana je imenovao Visoka komesarka za ljudska prava Meri Robinson. Tako da je komisija od sedam članova bila četiri prema tri u odnosu za domaće. Najbolji način za osnivanje komisija je kada komisiju osnuje parlament,

odnosno zakonodavno telo. Ali do sada su samo tri komisije osnovane ovim načinom i to su komisije u Urugvaju i Nemačkoj, koje nisu toliko bitne i komisija u Južnoj Africi. O tom načinu osnivanja ću vam nešto više govoriti jer mi liči na ovaj proces konsultacija. Naime, snaga ove komisije leži u samoj činjenici da ju je osnovao parlament u kom su sedeli demokratski izabrani predstavnici svih građana Južne Afrike. Da se ne bavim sada procesom konsultacija nevladinih organizacija koje su dovele do osnivanja, o tome ću nešto kasnije, samo ću vam reći da je utrošeno negde preko 300 sati parlamentarnih rasprava vezanih za zakon o osnivanju komisije odnosno na Akt o nacionalnom pomirenju. To je do sada najduža diskusija, najduža parlamentarna diskusija u demokratskom parlamentu Južne Afrike. I to je samo znak koliko su svi predstavnici, poslanici duboko razmatrali ovo pitanje, koliko je to pitanje bilo važno i koliko su videli svoju ulogu kao krucijalnu u ovom procesu. Pored toga, prethodno, pre parlamentarnih diskusija o osnivanju komisija vođene su konsultacije na širokom nivou i zahvatile su ogroman broj ljudi. A to su bile konsultacije koje su prvenstveno predvodile organizacije za ljudska prava, koje su prvo uradile konsultacije sa ljudima koji su došli iz drugih društava koja su prošla kroz iste probleme, pa je taj krug sa takozvanim međunarodnim ekspertima, ljudima koji su učestvovali u čileanskoj i argentinskoj komisiji, ljudima koji su bili zaduženi, recimo, za pisanje zakona o lustraciji u istočnoj Evropi. Znači, bukvalno su uzeli ljude sa strane koji su prošli kroz ovo iskustvo i učili od njih. Zatim se krenulo na nevladine organizacije. One su u Južnoj Africi na nacionalnom nivou uradile ogroman broj konsultacija sa predstavnicima akademske javnosti, sa predstavnicima crkava, znači svih crkvenih zajednica u Južnoj Africi, sa mladima, sa organizacijama žena, sa običnim građanima. Znači, to je bukvalno izgledalo tako što bi ljudi koji su bili upleteni u ideju o osnivanju komisije za istinu i pomirenje odlazili na različite javne tribine, gde je svakome bilo dozvoljeno da dođe i učestvuje u razgovoru kako ta komisija treba da izgleda, čemu treba da doprinese i šta treba da radi. Ovaj proces konsultacija je bio izuzetno bitan zato što je samim tim omogućio kasnije izbor članova. Znači, kada vi imate tako širok proces konsultacija i tako javan i transparentan proces osnivanja komisije, vi samim tim stičete i ogromnu podršku za rad te komisije. Druga prednost leži u tome što samo parlament može da određena ovlašćenja jednoj komisiji, odnosno da je učini jakom ili slabom. Komisija u Južnoj Africi je zahvaljujući tome što je osnovao parlament imala ogromna ovlašćenja. Ona je imala, između ostalog, pravo *subpoena*, odnosno u slučaju da odbijete da svedočite pred komisijom vama je pretio obavezni nalog da svedočite pred komisijom. Ukoliko se ne biste odazvali, protiv vas bi bile podnete... bivali ste osuđeni. Takav, recimo, primer imate sa bivšim predsednikom Južne Afrike koji je odbio da se pojavi, kako je on rekao, u tom, sad ću upotrebiti jedan odvratan izraz "crnačkom cirkusu Dezmonda Tutua" i on je zbog toga bio optužen pred sudom i komisija je iskoristila ovo, pošto je on odbio da se pojavi, da protiv njega prezentuje sve dokaze koje je prikupila protiv njega. I ova komisija je takođe dobila ovlašćenja od strane parlamenta da vrši pretres i plenidbu. Znači, mogli su da ulaze u određene institucije, imali su pravo pretresa i imali su pravo da plene dokumenta. Ovo pravo, nažalost, nije moglo biti suviše iskorišćeno, jer je za vreme tranzicije od 1990. do 1994. godine većina dokumenata u zvaničnim arhivima bila uništena, mada su koristili ovo pravo što se tiče dokumentacije. Takođe parlament joj je dao pravo da sprovodi program zaštite svedoka, što je bilo izuzetno bitno za rad ove komisije, jer je ona vršila javna saslušanja, o tome ću nešto kasnije. Kada se pogledaju ovlašćenja koja je ova komisija imala zahvaljujući zakonu koji je donesen u parlamentu, vi vidite na koji način možete da imate jedno telo koje zaista ima ogromna ovlašćenja da odgovori na sve potrebe, odnosno da ne mora da ograniči svoj rad ni na koji način. Izbor članova komisije je bio takođe vrlo bitan. I tu su politički činiooci takođe... o tome su, u stvari, čini mi se, i najviše mislili kada su birali članove

komisije i to je pitanje koje ih je najviše interesovalo. Međutim, to u principu i nije toliko bitno pitanje, mada je važno da vi imate na čelu komisije jednu uglednu ličnost. Tako je, recimo, u argentinskoj Ernesto Sabato, poznati pisac, bio na čelu komisije. Član čileanske je bio njihov najugledniji pravnik Hose Zalaquet. Vrlo kreativan primer za izbor članova komisije bila je ekvadorska komisija: polovina članova bila je izabrana direktno od strane organizacija za ljudska prava, dok je ostatak članova imenovala vojska, a trebalo je da se bave zločinima koje je vojska počinila. Vrlo interesantno. Međutim, opet, vraćam se na južnoafričku komisiju gde je taj proces bio vrlo bitan. I opet, najkreativniji pristup u izboru članova komisije imala je južnoafrička komisija. Izbor članova komisije je takođe izvršen na jedan javan i transparentan način upravo zbog ogromne podrške nevladinih organizacija, njihovog velikog učešća. Nevladine organizacije su imale za pravo, ne samo nevladine organizacije, već i obični građani su imali za pravo, odnosno preporučili su ministru pravde Duli Omaru da formira jedan odbor za izbor članova komisije i svaki građanin i svaka organizacija ako prikupi dovoljan broj potpisa mogao je da se kandiduje, odnosno mogli su da imenuju nekoga. Tako da je u jednom trenutku, do tog krajnjeg roka bilo kandidovano negde oko 300 ljudi koji su konkurisali za mesto u komisiji. Odbor u kome su pored predstavnika Ministarstva pravde sedeli i predstavnici najvećih nevladinih organizacija za ljudska prava iz Južne Afrike. Prvenstveno tu je bio Centar za pravne resurse iz Johannesburga, koji je i pisao draft zakona o komisiji. Zatim su na javnim saslušanjima, takozvanim javnim intervjuima koji su prenošeni preko nacionalne televizije razgovarali sa ljudima koji su se kandidovali, odnosno koje je neko kandidovao, o njihovoj prošlosti, o njihovom ponašanju za vreme aparthejda, o njihovim privatnim osećanjima, odnosu... znači, tačno se gledalo da budu ljudi koji su bili nepristrasni, koji su imali određeni ugled u društvu. Naravno, bilo je tu i potpunih anonimusa ali ljudi koji su imali podršku određenih krugova. E sada, nekih tih 300 imena je taj odbor sveo na 50 i tih 50 kandidata je prošlo ta javna saslušanja pred Odborom za selekciju a onda je spisak tih kandidata sveden na 25 kandidata. Pri tome se vodilo računa da svaki region i svaka etnička grupa, svaki narod u Južnoj Africi bude zastupljen preko nekoliko predstavnika, jer je takođe komisija, odnosno Odbor za selekciju vodio računa da u komisiji sede predstavnici svih grupa u Južnoj Africi, predstavnici svih religija u Južnoj Africi. E, onda je taj spisak od 25 kandidata predat predsedniku Mandeli na imenovanje, odnosno na selekciju, i on je doduše iskoristio svoje pravo predsednika, pa je imenovao, to znači nikad nije bilo pitanje... bilo je viđeno da Desmond Tutu, kao čovek od ogromnog ugleda u borbi protiv aparthejda bude predsednik ove komisije, on je imenovao predsednika i zamenika predsednika komisije, Desmond Tutua i Aleksa Borejna, dok je još dvojicu imenovao u komisiju, jer je jedna verska zajednica bila zanemarena, odnosno niko od njih nije prošao ovaj odbor za selekciju, jedna etnička grupa iz Kva Zulu Natala je takođe bila imenovana da bi svi bili zastupljeni. Tako da je posle nekih godinu dana ovog procesa izabrano 17 članova ove komisije i zaista je ona imala taj ugled upravo zbog ovako komplikovane i dugačke procedure ali je to svakako bitno za njen uspeh. Što se tiče same strukture komisije, znači kako će ona izgledati, da li će biti samo jednostavna sa komesarima, pet, šest, sedam ili tri komesara, kako god, u određenim primerima ili će biti komplikovana pa će se deliti na različite odbore, zavisi prvenstveno od načina finansiranja, odnosno sredstava kojima jedna komisija raspolaže i od toga kakav joj je mandat dat, da li je ona jaka ili slaba. U principu, prve komisije nisu imale više od između četiri i sedam članova i uglavnom su imale jedan jako mali broj ljudi koji se bavio uzimanjem izjava. Tek su argentinska i čileanska, koje su imale mali broj članova, mislim da je čileanska imala tri člana a argentinska sedam, imale negde oko 60 članova osoblja. Osoblje je uglavnom bilo regrutovano iz organizacija za ljudska prava, što je opet još jedan dokaz da je vrlo bitna saradnja nevladinih

organizacija i komisije, i države, u stvari, u ovom pitanju. Zato što su se ljudi koji su radili u organizacijama za ljudska prava pokazali kao najbolji, jer su imali taj izraženi senzibilitet za patnju žrtava, umeli su da saslušaju, umeli su da pitaju prava pitanja kada se uzimaju izjave za komisiju. E sada, recimo, ono što je takođe bitno, to je da nije posao komisije samo to da vi imate osoblje koje se bavi uzimanjem izjava. Neko mora da se brine o... ukoliko se pitanje nestalih obrađuje morate imati forenzičare u komisiji, morate da imate nekoga ko se bavi pitanjima ekshumacija i potrage za nestalim licima, identifikacijama i tako dalje, morate da imate ogroman broj prevodilaca. Verovatno ste mnogi od vas gledali predstavu *Istina u prevodu* u kome je to upravo... Južnoafrička komisija je sva svoja saslušanja prevodila simultano na 11 zvaničnih jezika. I to je znači nekoliko stotina prevodilaca koji su učestvovali u radu. Morate da imate ogroman broj psihologa koji će biti tu kao neka vrsta psiho-socijalne pomoći, psihološke pomoći žrtvama koje daju izjave. Mnoge od njih su prvi put davale i govorile o onome šta im se desilo upravo pred komisijom. Te prve komisije, argentinska i čileanska su izgledale ogromne, jer su imale nekih pedesetak članova osoblja. Južnoafrička je imala 300 članova osoblja, plus prevodioce u četiri terenske kancelarije plus 17 komesara. E sada, naravno, to je sve omogućila činjenica da je ona imala negde oko 35 miliona dolara budžeta ukupnog za dve i po godine funkcionisanja. Tako da je bitno da komisija bude dobro finansirana da bi ona mogla da funkcioniše. Kako je komisija bila organizovana? Pa u početku su te prve komisije bile jednostavno organizovane. Imale su tek par komesara, koji se uglavnom ne bave uzimanjem izjava. To radi *staff* komisije, osoblje komisije, dok su oni zaduženi za pisanje izveštaja. Južnoafrička je opet imala najkompleksniju organizaciju. Ona je tako velika da je podeljena na tri pododбора. Odbor za kršenje ljudskih prava koji je vršio javna saslušanja, prikupljao izjave, obrađivao izjave žrtava-svedoka i nekih počinilaca. Odbor za obeštećenja i rehabilitaciju koji je prikupljao i obrađivao podatke koje je dobijao od Odbora za kršenje ljudskih prava, znači tamo gde su se prijavljivale žrtve. Onda su odlazile preporuke ovom drugom odboru koji se bavio određivanjem nadoknade štete žrtvama i uopšte pisanjem programa za reparacije. I vrlo interesantan detalj za ovu komisiju to je Odbor za amnestiju, koji se bavio pitanjem procedure, pregleda aplikacija za amnestiju, pošto je ovaj odbor imao pravo da dodeljuje individualne amnestije u zamenu za potpuno priznanje počinocima. Ona je procesuirala negde oko 7.000 ljudi, ovaj Odbor za amnestiju a inače je vrlo interesantno osnovan. U njegovom sastavu sedelo je šest članova, od toga je sama komisija imala pravo da imenuje dva člana a Ministarstvo pravde je imenovalo četiri nezavisna člana, sudije koji su imali dobru prošlost i tako dalje, da budu u ovom Odboru za amnestiju i konstantan život komisije bio je opterećen tim sukobom između sudija i članova komisije, pogotovo, recimo, po pitanju prisustva medija na saslušanjima za komisiju, kada su sudije odbile da, pošto su se saslušanja za amnestiju vršila u sudnicama gde su aplikanti davali puno priznanje a zatim su ih ispitivali zastupnici žrtava, znači advokati žrtava, i same žrtve su imale pravo da saslušavaju počinioce, da im postavljaju pitanja da bi raščistile... vrlo jedan interesantan princip. Sudije su u prvi mah odbile da televizijske kamere uđu u sudnicu, smatrajući da je to pretvaranje sudnice u cirkus. Međutim, s druge strane, komisija, odnosno predsednik komisije je iskoristio svoje diskreciono pravo i rekao sudijama da uopšte neće da razgovara o tome, već da mediji apsolutno moraju da budu prisutni, jer je svedočenje počinilaca veoma važno, odnosno priznanje počinilaca je izuzetno važno, kako za priznavanje dostojanstva samoj žrtvi koja je tu, tako i za razbijanje poricanja koje postoji u društvu. Tako da su oni to na kraju morali da prihvate ali su se sve vreme sukobljavali. Znači, imate tri odbora u kojima sede pojedini članovi komisije koji se bave ovim pitanjima. Pored toga, ova komisija ima i Odbor za istragu, Odbor za istraživanje koji piše za komisiju i ima Odbor za zaštitu svedoka

koji čine samo sedmero ljudi, odnosno Jedinica za zaštitu svedoka. Ovako komplikovan sistem uspeo je da prikupi izjave 22,000 žrtava; od tog broja 2000 je pozvano da javno svedoči pred Odborom za kršenje ljudskih prava, da procesuiraju 7.000 počinitelja i da odobri aplikacije za 1.165 počinitelja. Tako da je možda malo komplikovanija ali je svakako uspešnija zbog toga što su se odbori bavili različitim stvarima, te komisija nije morala da sužava svoj mandat, već je zaista mogla da se pozabavi svim pitanjima vezanim za potrebe žrtava. To je što se tiče strukture. Što se tiče metodologije komisije, obično oni koji su je osnivali nisu se preterano bavili metodologijom rada same komisije iako je upravo ovo najvažniji detalj vezan za njeno funkcionisanje da bi ona bila uspešna. Metodologija rada svake komisije propisana je mandatom koji joj je dat prilikom osnivanja. Vi, znači, imate komisija do sada koje su imale mandat koji nije bio strogo definisan pa je samim tim na savest članova komisije bilo stavljeno kako će oni da shvate ovaj mandat. Imate, znači, neke mandate koji su bili uski, precizno definisani i imate široke mandate. E sada, tu opet postoje različite finese. Recimo, precizno definisani mandati su dobri zbog toga što onda komisija ne mora da luta, nema sukoba unutar komisije, šta će ući u izveštaj, šta neće, koga intervjuisati koga ne. Međutim, ono što je vrlo važno, da ovako precizno definisani mandati vrlo često mogu da budu uski i da samim tim opet naiđu na sukobe, odnosno neslaganja sa nevladinim organizacijama i prvenstveno sa udruženjima žrtava. Recimo, takav je mandat imala Komisija za nestale u Argentini koja je u svom mandatu imala da istražuje i dokumentuje isključivo nestanke. Ništa drugo, znači tortura, ubistva, to nije bilo uopšte istraživano mandatom ove komisije, već isključivo nestanci i samim tim je ovo naišlo na ogroman otpor kod žrtava. Interesantan mandat ali problematičan opet zbog ovoga imala je čileanska komisija koja istražuje u svom mandatu četiri vrste povreda: ubistva, mučenja, nestanke i kidnapovanja ali sa smrtnim ishodom, tako da su na ovaj način svi oni koji su uspeli da prežive torturu u Pinočeovim zatvorima bili izuzeti iz spiska žrtava i njima je onemogućeno pravo na reparacije. To je izazvalo ogroman problem u odnosima sa nevladinim organizacijama. Na primer, sam predsednik Čilea je bio mučen ali nije bio na spisku žrtava, što je, recimo, vrlo interesantno. Potreba da se napravi malo širi mandat pokazao se u Čileu nešto kasnije i sam Čile je odgovorio na konstantne zahteve žrtava i osnovao je komisiju 2004. godine koja se bavila upravo pitanjem ovih preživelih, tako da su i oni mogli da dobiju to zvanično priznanje države da su bili žrtve Pinočeovog režima. S druge strane imate, recimo, mandate koji nisu toliko precizno definisani pa onda na samoj savesti članova komisije zavisi kako će oni to da shvate. To su mandati koji jednostavno propisuju rad komisije u nekim opštim smernicama. Recimo, jedan od tih primera je salvadorska komisija kojoj je dat mandat da se bavi ozbiljnim aktima ili činovima nasilja, što je bilo potpuno interesantno, međutim članovi komisije su ovo vrlo ozbiljno shvatili, te su na taj način zapravo uspeli da prošire, iako je njen opseg delovanja bio vrlo ograničen u kontekstu u kom je komisija osnovana oni su uspeli da prikupe više hiljada izjava žrtava, uspeli su da kao ilustrativne i karakteristične, da bi odgovorila na ovo – ozbiljni činovi nasilja, da uzmu samo nekih tridesetak karakterističnih slučajeva ali su uzeli negde oko par hiljada izjava. Komisija za istinu i pomirenje u svom mandatu je imala da istražuje različite vrste povreda: ubistva, mučenja, otimice i teška zlostavljanja ali je takođe imala ograničen mandat upravo zbog toga što bi onda njen rad trajao verovatno nekoliko decenija. I zbog toga je naišla na ogroman otpor, odnosno kritike udruženja žrtava, pogotovo najveće grupe, to je grupa Kolumani, zbog toga što se nisu bavili pitanjem prisilnog preseljavanja, nisu uveli pitanja koja su... Znači, to su pitanja koja su faktički mogla da objasne tu agresivnu prirodu aparthejda. Pitanje Bantu edukacije za afričku decu..., Jer kako je to komisija objasnila, jednostavno sam mandat nije mogao da bude suviše široko shvaćen i oni su morali da svoj rad fokusiraju na određene stvari.

Takođe pitanje mandata određuje čije će povrede ispitivati. Kada je komisija u Čileu, pošto je radila u stanju opšte amnestije za Pinočea, rešila da se pozabavi pitanjima nekih incidenata koje je naoružana levica, relativno mala ali naoružana levica učinila u toj zemlji, organizacije za ljudska prava su potpuno stopirale ovo i rekle da to ne dolazi u obzir i da se na taj način, ako bi komisija to uradila, relativizuju zločini koje je počinio režim Augusta Pinočea. S druge strane, komisija u Južnoj Africi je ozbiljno shvatila svoj mandat i rešila da sasluša sve one, da u svom mandatu istražuje zločine svih, i vlade aparthejda i zločine za koje je bio odgovoran Afrički nacionalni kongres (ANK), Panafrički kongres i različite naoružane grupe koje su faktički imale status oslobodilačkog pokreta. Kada je Afrički nacionalni kongres kritikovao ovu nameru komisije i tvrdio da je to kriminalizacija pokreta za oslobođenje, dobili su odgovor komisije da su oni možda vodili pravedan rat ali su u tom ratu koristili nepravedna sredstva. Znači, sasvim je sigurno da ove dve organizacije, vlada aparthejda i Afrički nacionalni kongres ne mogu biti izjednačeni ali da su i oni bili odgovorni za određene zločine i da su žrtve postojale, te je zbog toga i ovo bilo istraživano. Pitanje mandata određuje i vremensko i geografsko područje njenog istraživanja. Uglavnom su efikasnije bile komisije koje su imale manje područje za istraživanje, ali i ovde zavisi od različitih činilaca – same efikasnosti komisije, i pre svega njenog budžeta, broja i stručnosti osoblja itd. Argentinska komisija je istraživala period od samo sedam godina, od 1976 do 1983. godine, znači vreme vojne hunte i to samo prisilne nestanke. Ali je njih uspela izuzetno dobro da dokumentuje. Sa druge strane, južnoafrička komisija je istraživala sve što se desilo u periodu od 34 godine, između 1960. i 1994. godine, iako su neka udruženja žrtava tražila da se ide čak u 1912. godinu, pa čak su neke tražile da se ulazi i u XVII vek, kada prvi beli doseljenici dolaze na teritoriju. Mandat takođe, kao što sam vam rekla, određuje ovlašćenja koja će komisija imati. Ovlašćenja mogu biti različita. Prve komisije su imale ovlašćenja uglavnom da uzimaju izjave od žrtava. To je neka najosnovnija delatnost komisije. Međutim, nešto kasnije komisije počinju da dobijaju ovlašćenja da daju preporuke vladama. E sada, što se tiče preporuka, nije na teretu komisije dalje da li će te preporuke biti poslušane, već je na teretu države koja je organizovala komisiju. Znači, i to opet zavisi od političke volje, nažalost, ovih političkih činilaca, odnosno osnivača i države. Kako jedna komisija sa vrlo ograničenim mandatom, sa vrlo ograničenim rokom trajanja i vrlo lošim uslovima u kojima je radila, može da ima ogromne posledice samo zbog toga što su njene preporuke u potpunosti poslušane vidimo na primeru Čilea. To je komisija koja radi u trenutku kada vlada opšta amnestija za Pinočea i njegove oficire, u vreme kada nijedan vojnik ne može da bude krivično gonjen zbog onoga što je počinio, u vreme kada se same žrtve boje da daju izjave, ali komisija je dala vrlo široke i vrlo dobre preporuke, prvenstveno najbolji program reparacija je upravo u ovoj zemlji. To nisu samo novčane nadoknade žrtvama. To je penzija koju svaka porodica prima, to je takođe besplatno pravo na zdravstveno i socijalno osiguranje, to je besplatno školovanje za decu žrtava do kraja univerziteta koje plaća država i to su ogromni programi, takozvani Program nacionalnog sećanja. Kasnije su preporuke komisije bile, iako ona tu preporuku nije napisala, da se krivično gone počiniooci, jer se držala toga da je u pitanju bila opšta amnestija, na račun dokumentacije koju je ova komisija prikupila i koju je objavila u svom izveštaju, više od 500 ljudi je procesuirano za torturu u Pinočeevim zatvorima. I konačno, izvršena je ogromna institucionalna reforma koja je dovela do toga da se deo po deo te amnestije skida sa pripadnika Pinočeevog režima. Kako komisija sa ogromnim mandatom i jakim ovlašćenjima, odličnim preporukama ali sa nedostatkom političke volje, može da ima taj ukus neuspešnosti je južnoafrička, koja je imala ogromna ovlašćenja, sa ogromnim preporukama, sa jednim vrlo komplikovanim sistemom za reparacije, kolektivnim, individualnim preporukama... Vrlo kontroverzna preporuka koju su oni gurnuli u

preporuku za doprinos pomirenju, to je porez za bogate, gde je komisija preporučila državi da sve bele porodice budu oporezovane u skladu sa svojim finansijskim mogućnostima, te su na taj način proračunali da nekih pet porodica može bukvalno da iznese čitav finansijski teret fonda za reparacije. Ta odluka nikad nije poštovana i uopšte isplaćena je samo jednokratna novčana pomoć žrtvama i kasnije obrazloženje Ministarstva finansija bilo je da država može da bira da li će da se pozabavi sa 22.000 žrtava koje je popisala Komisija za istinu i pomirenje ili će da se pozabavi sa 40 miliona žrtava aparthejda. Problem reparacija je tu vrlo... znači, bukvalno je tu politička volja u pitanju. To se već znalo da će biti problema sa ispunjavanjem preporuka ove komisije, kada je i sam predsednik izveštaj komisije vrlo kritički ocenio kao pokušaj kriminalizacije oslobodilačkog pokreta. Međutim, s druge strane, preporuke za institucionalnu reformu i preporuke za menjanje udžbenika istorije su poslušane, tako da je poricanje u potpunosti slomljeno u Južnoj Africi. Organizovani su... svaki nacionalni praznik u Južnoj Africi vuče sećanje na neki događaj iz vremena aparthejda, pa je Nacionalni dan žena u stvari posvećen ženama koje su se pobunile protiv vojske i policije zbog *pass laws*. Pa imate Dan ljudskih prava koji je dan koji zapravo obeležava sećanje na masakr u Šarpvilu, Dan mladih je dan koji obeležava masakr dece zbog pobune u Sovetu i tako dalje. Znači, te neke simbolične reparacije su u potpunosti ispunjene. Za to je postojala politička volja. Ne bih se nešto preterano bavila ovlašćenjima, uglavnom smo ovlašćenja i mandat komisija prošli. Sada bih se vratila na način rada koji je takođe u mandatu komisije, odnosno bitan je za metodologiju komisija. One mogu da rade na dva načina: na otvorenim i na zatvorenim sednicama. Sve komisije do južnoafričke radile su na zatvorenim sednicama u svojim kancelarijama, bez javnog saslušanja i javnost nije imala pristupa njihovom radu. Sve do južnoafričke koja je prva uvela ta javna saslušanja žrtava, čime je fokus komisije stavljen ne samo na izveštaj koji je bitan, nego i na sam proces rada. Ovaj način rada je razumljiv kada se uzme u obzir da su one radile u uslovima tranzicije koja je bila rezultat pregovora i u društvima u kojima su bivši pripadnici režima, snaga bezbednosti na neki način i zadržali kontrolu i moć nad sredstvima represije. U takvim okolnostima, zbog zaštite interesa žrtava bilo je neophodno izjave uzimati i prikupljati u tišini. Druga stvar koja je tu problematična je to što su žrtve u Argentini i Čileu dolazile komisiji u kancelariju, pa tu davali izjave a nije komisija odlazila njima, kakav je bio slučaj, recimo, sa južnoafričkom. Takođe se mora voditi računa i o formi saslušanja kada se vrši saslušanje. Imate, recimo, jednu odvratnu komisiju u Gani, gde su komesari sedeli na ogromnom podijumu a žrtve dole na jednoj maloj stolici, što je bilo potpuno nepoštovanje njihovog dostojanstva. Južna Afrika je to drugačije organizovala, tu formu je ispoštovala tako što je žrtvu stavila u sam centar čitavog svog rada. E sada, javna saslušanja imaju određene prednosti ali imaju i određene mane. Javna saslušanja su bitna prvenstveno za zvanično priznanje koje jedna žrtva može da dobije. Ona je saslušana pred državnim telom, njena izjava je preneti čitavoj zemlji, ona je konačno dobila priliku da svojim glasom ispriča šta se njoj ili njemu desilo. Ali s druge strane, kada se završio rad komisije u Južnoj Africi, ona je doživela takvu popularnost da su svi počeli zastupati stav da sve sednice komisije moraju biti isključivo javne. Nije ta komisija imala samo javna saslušanja. U nekim slučajevima, pogotovo kada su svedočile žrtve silovanja, komisija je dozvoljavala da žrtve svedoče iza paravana i njihov identitet je bio držan u tajnosti upravo zbog toga da ne bi doživele eventualno neku sramotu i da se ne bi osećale neprijatno a opet su želele da ispričaju svoju priču. Što se tiče javnih i tajnih saslušanja, tu je bitno da se nešto kaže i o tom programu zaštite svedoka. Nijedna komisija do južnoafričke nije imala taj program. Kasnije su ga sve preuzele. Južnoafrikanci su ga preuzeli, oni ga znači nisu izmislili, oni su ga preuzeli od italijanskog programa za zaštitu svedoka na suđenjima mafiji. I komisija je tu odigrala zaista veliku ulogu.

Ona je imala zaista jednu malu jedinicu koja se bavila tim pitanjem. Nivo bezbednosti je određivan u zavisnosti od nivoa ugroženosti žrtve. Čak je, recimo, bilo situacija da žrtva nije mogla, odnosno čovek koji je potražio zaštitu od komisije, nije mogao da stupi u kontakt ni sa svojom porodicom, svi kontakti su išli preko komisije. I negde oko 230 ljudi je ušlo u program zaštite svedoka u Južnoj Africi. Što se tiče odnosa prema počiniocima, to je vrlo interesantno takođe, zato što opet imate dve vrste odnosa prema počiniocima, odnosno utvrđivanje njihove odgovornosti. To je jedno od vrlo komplikovanih pitanja funkcionisanja jedne komisije. Najkreativniji pristup u odnosu prema počiniocima i čak njihovo aktivno uključjenje u proces utvrđivanja činjenica o zločinima imala je južnoafrička komisija i nešto slično je kasnije pokušala i komisija u Sijera Leoneu i Istočnom Timoru. Komisija za istinu i pomirenje Južne Afrike je svojim osnivačkim aktom dobila pravo da dodeljuje amnestiju onima koji apliciraju za amnestiju u zamenu za punu istinu i priznanje odgovornosti za počinjena dela, a Sijera Leone i Istočni Timor onih koji su se prijavili dobrovoljno da govore. Znači, bilo je to bitno, to je shvaćeno kao bitno. Do tada nijedna komisija ne saraduje sa počiniocima, ne uzima njihove izjave. Jedini način na koji se ona odnosi prema njima bilo je pitanje da li ih imenovati ili ne imenovati u izveštaju. To je bilo vrlo bitno pitanje zbog toga što se otvaralo opet novo pitanje bezbednosti onih koji su imenovali. Znači, pitanje bezbednosti svedoka i žrtava koji su imenovali počinice. Drugo, pitanje bezbednosti imenovanih počinilaca i pitanje uopšte bezbednosti samih članova komisije. E sada, nijedna, gotovo nijedna nije imala pravo da imenuje. Neke jesu, pa su to iskoristile, gvatemalska, na primer, njoj je bilo striktno zabranjeno mandatom da imenuje bilo koga. S druge strane, Argentinci i Čileanci su to rešili na svoje načine. Jedan od argentinskih članova komisije izgubio je spisak imenovanih i taj spisak je osvanuo u medijima. Počinioci su naišli na ogroman odijum u javnosti i doživljavali su različite neprijatnosti. S druge strane, čileanska se komisija odlučila da ne imenuje počinioce i zbog toga je bila pod ogromnim kritikama organizacija za ljudska prava ali i svedoka i žrtava koji su očekivali da se ne brišu delovi njihovih izjava gde su oni prepoznavali svoje mučitelje i tako dalje. Znači, to je jedan način. Drugi način da uključite počinioce u rad komisije je da ih privolite nečim, odnosno ono što je južnoafrička komisija uradila, delila je amnestiju za puno priznanje. Uslov je bio to što su jednostavno neka suđenja koja su počela a koja su bila zbog korumpiranog sudstva i različitih problema, neuspešna, Komisija je shvatila, kao prvo, da ne može da goni sve počinioce i kao drugo, i ako pokuša da goni najodgovornije, naići će na probleme. Prilikom same tranzicije vojska jeste dala uslov da se niko iz njenih redova ne procesuiru i onda su oni smislili način kako da uključe počinioce, tako da otvore pitanje njihove odgovornosti a da na neki način... da ih ne puste da prođu potpuno nekažnjeno. Tako da je uslov bio taj da svaki počinilac aplicira za amnestiju i da da puno priznanje. Na ovim saslušanjima, kao što sam vam već rekla, oni su bili saslušavani od strane Odbora za amnestiju i njih su mogli da saslušavaju advokati žrtava i same žrtve. I to su izuzetno važna saslušanja. Imate nekoliko takvih događaja koji su slomili poricanje, kao što je bilo svedočenje jednog policajaca koji je pred svojom žrtvom bukvalno opisivao... sudskom pomoćniku je opisivao način na koji je mučio žrtvu, obarao na zemlju, stavljao kesu na glavu i tako dalje. I ovo je bila jedna od najemitovanijih scena u medijima u Južnoj Africi. Tako da je to s jedne strane možda interesantno. S druge strane, pitanje amnestije za bilo šta je vrlo problematično ali to opet nije tema ovde. Što se tiče imenovanja, takođe i tu se mora voditi računa kako i koga imenovati i na koji način to uraditi, jer kako se to govorilo, mnogi se nisu slagali ovim, čak i iz organizacija za ljudska prava, jer su smatrali da se time ako komisija imenuje odgovorne ugrožava pravo na pravično suđenje jer svako ima pravo da se odbrani, da se brani dok se ne dokaže, da se brani da je nevin dok se ne dokaže suprotno. I ovaj način rada,

odnosno imenovanje počinitelaca je s toga bilo vrlo, vrlo problematično, pa je, na primer, opet Južna Afrika to rešila tako što su ljude koji su se pojavljivali u izjavama žrtava obaveštavali tri nedelje ranije da će biti imenovani i da mogu ukoliko hoće da podnesu zahtev da se njihovo ime ne pojavi ali da moraju na sudu da objasne zbog čega. I to su onda koristili, te koji su pokušavali da zabrane pojavljivanje svog imena, samim tim su koristili te sudske procese da bi javnosti dali do znanja šta se sve pronašlo protiv te osobe. To je, recimo, bio slučaj sa njihovim bivšim predsednikom De Klerkom. Pitanje prisilnih nestanaka je još jedno interesantno pitanje. Problem prisilnih nestanaka do sada je rešavano na tri načina – ili je ovo pitanje izdvojeno kao zasebno i stavljeno kao jedina stvar u mandatu da istražuje samo ove zločine, kao što je slučaj sa argentinskom i komisijom u Urugvaju, ili se u okviru komisije ovom pitanju posvećivala istovetna pažnja kao i ostalim tipovima zločina koji su se istraživali. E sada, ili se, kao što je slučaj sa Čileom, koji se bavio tim pitanjem, znači samo sa smrtnim ishodom – kasnije je u Čileu osnovana jedna parlamentarna komisija koja se bavila isključivo pitanjem ekshumacija i identifikacije žrtava, odnosno ekshumacijama masovnih grobnica i davanjem podataka porodicama nestalih o tome šta se desilo sa njihovim bližnjima. One komisije koje su u svom mandatu imale pravo da se bave ovim pitanjima, odnosno dale su sebi za pravo, opet su to radile na različite načine. Morale su da imaju zasebne jedinice koje su se bavile ovim pitanjem ili su angažovali različite nevladine organizacije koje su za njih radile ovaj posao. To je slučaj sa Gvatemalom, gde oni koriste forenzičare, Gvatemalsku fondaciju za sudsku antropologiju koja je radila sve ekshumacije žrtava za njihovu komisiju. Što se tiče finalnog izveštaja, svaka komisija mora da završi rad finalnim izveštajem. Jedna od retkih koja to nije uradila, bila je Komisija Savezne republike Jugoslavije, koja nije objavila ni jedan jedini papir. Znači, da bi komisija bila uspešna, ona mora da ima finalni produkt. U tom izveštaju vi imate nalaze, koji se prvenstveno baziraju na izjavama žrtava, svedoka, pa i negde samih počinitelaca ukoliko su bili uključeni u rad komisije, i imate preporuke. Preporuke mogu biti različite. Šta ulazi u izveštaj? To određuje obično svaka komisija *ad hoc*, međutim, ono što je bio slučaj sa jednom komisijom, koja je utvrdila kako vi merite izjave, znači, šta stavljate od dokaza u izveštaj, koji su to parametri koje jedna komisija mora da koristi da bi neki podaci ušli ili bili odbačeni iz izveštaja, to je uradila salvadorska komisija koja je utvrdila tri nivoa dokaza i kasnije su sve ostale komisije ovo preuzele. Oni su imali prvi stupanj, što su neoborivi dokazi, odnosno ubedljivi dokazi. Tu je morala uvek da bude više od jedne izjave koje se potpuno slažu o jednom događaju. Imate bitne dokaze, one koji su definisani kao vrlo pouzdani i dovoljne dokaze koju su... u stvari, odlučivalo se po parametru da ima više dokaza koji govore u prilog nekog događaja, nego onih koji su protiv. Znači, postoje neke kontradiktornosti. Primarni izvori koje koristi svaka komisija su izjave koje ona prikuplja, prvenstveno izjave žrtava. One su glavni fokus čitavog rada i tog procesa i kasnije izveštaja i drugo, naravno, dokumentacije organizacija za ljudska prava, jer su u mnogim od ovih društava isključivo samo organizacije dokumentovale u vreme konflikta određene zločine. Imate dokumentaciju državnih arhiva ako uopšte imate pristup državnim arhivima i ako nije dokumentacija uništena, i naravno, podaci različitih medija, plus zvanični podaci, krštenice, umrlice, izveštaji o autopsijama. Čileanska komisija je, na primer, koristila izveštaje sa granice koji su... pošto se bavila i tim prisilnim iseljenjem ljudi, gde su ljudi morali da napuste zemlju. Što se tiče odnosa sa spoljnim činocima, i onda tu završavam... Prvo čime bih volela da se pozabavim i da se vratim i naglasim još jednom, je uloga nevladinih organizacija i udruženja žrtava i njihovih porodica koja je od presudne važnosti za rad komisija za istinu. Ne samo da kompletan proces rada komisije zavisi od toga, već i njen uspeh zavisi od toga da li su nevladine organizacije upletene u sam proces, da li učestvuju u njemu i da li vrše lobiranje.

Znači, one su te koje lobiraju, kako domaću javnost, tako i međunarodnu javnost da jedna komisija bude uspešna, da dobije velku podršku javnosti i tako dalje. Najveća uloga nevladinih organizacija leži upravo u njenom lobiranju. Pored toga, uloga nevladinih organizacija u saradnji, u smislu da se komisije oslanjaju na ljude koji su radili u nevladinim organizacijama, jer oni imaju iskustvo u radu sa žrtvama zločina i oni imaju to neophodno iskustvo i znanje kako da uzimaju izjave. Mnoge komisije koje su u početku radile bez saradnje sa organizacijama za ljudska prava, kao što je argentinska komisija, bile su svedoci toga da su im se istraživači lomili pred pričama koje su žrtve preživlele. Nevladine organizacije daju ogroman doprinos radu komisija davanjem pristupa svojoj dokumentaciji koja je neophodna u pisanju izveštaja. I to je jednostavno proces gde država mora da vodi računa o tome da uključi nevladine organizacije. Ukoliko to pokuša da radi bez njih, dala sam vam par primera, to je jednostavno nailazilo na probleme i negde se pokazalo kao veliki problem. O pristupu arhivama sam vam nešto više rekla, tako da neću više o tome. I samo bih još malo nešto govorila o ulozi medija u radu i diseminaciji izveštaja komisija. Prve komisije koje su osnovane a koje nisu imale taj javan proces saslušanja nisu se faktički oslanjale na medije uopšte u svom procesu rada. One su se oslanjale na medije u tom finalnom produktu, znači u diseminaciji izveštaja, njegovoj popularizaciji i tako dalje. Takav je slučaj sa argentinskom komisijom kada je izveštaj objavljen, prvo je objavljen u štampi jedan sažetak izveštaja a onda je samo za jedan dan u Argentini prodato 40.000 primeraka sažetka izveštaja, a 150,000 u prvih osam nedelja po objavljivanju. Do danas, ovaj izveštaj je štampan u više od dvadeset izdanja i do sada je prodat u više od 300.000 primeraka. Dan-danas se nalazi na listi bestselera i dan-danas kopije izveštaja možete da kupite na novinskim kioscima širom Argentine. Samim tim, mediji su odigrali ogromnu ulogu u popularizaciji ovog izveštaja i uopšte u prihvatanju, tom masovnom prihvatanju i saznavanju istine od strane običnih građana, koji, na primer, nisu imali nikoga ko je bio žrtva ili su živeli u poricanju. Što se tiče čileanske komisije, ona je takođe radila iza zatvorenih vrata i njen rad takođe nije bio praćen od strane medija. Jedino gde su mediji odigrali ulogu, jeste prilikom predaje izveštaja predsedniku, koji je tom prilikom kada je primio izveštaj, dao jednu zvaničnu izjavu i u jednom vrlo dirljivom televizijskom prenosu se izvinio žrtvama, preuzeo odgovornost kao predsednik države za sve zločine koji su počinjeni protiv njih a takođe i objavio to da će svaka žrtva dobiti svoj primerak izveštaja s njegovim ličnim pismom u kome se... znači, svaka je žrtva dobila, porodica je dobila u pismu gde se i na kojoj strani izveštaja nalazi pomenuto ime njihovog preminulog člana porodice. Izveštaj je takođe objavljen u jednom čileanskom dnevnom listu u celini i na ovaj način postao dostupan široj javnosti iako štampan u malom broju primeraka. Najaktivniju ulogu mediji su dobili u radu južnoafričke komisije za istinu i pomirenje. Kasnije je to preuzeo i Sijera Leone, što se pokazalo kao izuzetno važno, gde mediji mogu da odigraju ogromnu ulogu u tome kako jedna komisija može da bude prihvaćena i kako vrlo brzo može da slomi to pitanje poricanja, može uopšte da slomi poricanje u zemlji. Ogroman broj novinara, što domaćih, što stranih, pratio je rad ove komisije. Komisija je imala saslušanja u različitim mestima. Znači, nisu žrtve išle komisiji nego je komisija išla žrtvama. Svako saslušanje je snimano televizijskim kamerama. Vesti su imale obavezu da daju kratke priloge sa saslušanja koje je obavila komisija a saslušanja su takođe, pošto je većina stanovništva Južne Afrike, pogotovo žrtava su, u principu najsiromašniji delovi stanovništva, oni nisu, naravno, imali televizore i zbog toga je odlučeno da nacionalni radio prati i da svaki dan vrši prenose u trajanju po četiri sata. Tako da je svaki čovek u Južnoj Africi mogao da sluša sve ono što se dešavalo na komisiji. Pored toga, postojala je i specijalna emisija koja je išla nedeljom uveče, dvosatna televizijska emisija na nacionalnoj televiziji, *Specijalni izveštaj Komisije za istinu i pomirenje*. Ta vrsta bombardovanja javnosti sa

onim što se dešava, gde vi gledate žrtve koje govore o onom što im se desilo, onemogućila je poricanje mnogima koji su pre nego što je komisija počela da radi i kada je najavljena, govorili da se ništa nije dešavalo, da nema zločina, da su se zločini desili tamo nekom drugom, da nisu toliko masovni, da niko nije bio silovan. Na primer, jedan od glavnih argumenata za poricanje, odnosno za relativizaciju zločina je bilo to što su tvrdili da policija nikada nije izvršila nijedno silovanje upravo zbog tih strogih rasnih odvajanja, što je, naravno, bilo netačno. Isto tako i sa Sijera Leoneom, tu je međunarodna zajednica odigrala veliku ulogu, gde je faktički kupila televizore i radio aparate za najsiromašnije delove zemlje u ruralnim oblastima, tako da su sve one žrtve koje nisu mogle da dođu da slušaju saslušanja pred komisijom, imale pristup procesu priznavanja njihovog dostojanstva.

Debata o regionalnoj inicijativi i drugim načinima utvrđivanja činjenica o ratnim zločinima i uloga civilnog društva

Sandra Orlović: Hvala, Marijana. Hvala i vama na strpljenju i na koncentraciji. Vidim da ste pomno svi zapisivali što mi je i te kako drago. Sada ćemo početi sa ovim delom konsultacija koje su za nas, mogla bih reći, najdragocenije, dakle deo konsultacija gde bismo mi želeli da čujemo vas, gde želimo da odgovaramo na vaša pitanja, da otklonimo neke vaše dileme, da nam vi saopštite da li imate neku možda skepsu u pogledu nekih pitanja o kojima smo danas govorili. Posebno vas ohrabrujemo da nam date neke predloge u vezi sa mandatom regionalne komisije, koliko širok taj mandat treba da bude, kako ćemo doći do članova te regionalne komisije i tako dalje. Dakle, molim vas, nemojte da se ustručavate. Posebno ohrabrujem predstavnik one organizacije koje nisu u svom dosadašnjem radu imale toliko dodira sa temama suočavanja sa prošlošću. Naime, želim da istaknem da ste nam svi podjednako važni i da ćete svi u ovoj našoj zajedničkoj inicijativi biti delić jednog širokog mozaika ali svakako svi ćete biti podjednako bitni. Tako da kada se budete javili za reč zbog snimanja se predstavite i recite iz koje organizacije dolazite. Imamo još nekih pola sata vremena do ručka. Da li ima neko da otvori diskusiju ili raspravu. Evo Sedat. Prvo da nam kažete šta se to desilo jutros, šta je uzrokovalo kašnjenje. Hvala.

Sedat Vrcić: Stvarno mi je žao. Baš je nespornost bio. Inače namučio sam se sinoć da bih stigao na vreme do hotela uopšte i tako. Izvinite još jednom. Ovako, ako je potrebno da kažem, piše tu Sedat Sejo Vrcić, organizacija Flores iz Sjenice. Imam par pitanja koja mi se nužno nameću, vezano za funkcionisanje REKOM-a, Regionalne komisije. Prvo, način selekcije i imenovanja ljudi. Na koji način, kako? Ko će biti ti ljudi? Koji će biti kriterijumi za izbor? Drugo, čini mi se, da... Nažalost, komisija će imati mnogo posla, tako da to neće, čini mi se, biti neka malobrojna, je li, grupa. Onda me interesuje sama struktura, kakva je struktura, organizaciona struktura predviđena i način rada, metodologija i komunikacija. Da li će biti otvorene ili zatvorene sednice i tako? Volio bih malo više o tome. Dalje, komisija će pokriti, ako sam dobro shvatio, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Srbiju, je l' tako?

Nataša Kandić: I Kosovo.

Sedat Vrcić: I Kosovo, da.

Nataša Kandić: I Makedoniju.

Sedat Vrcić: Šta je sa Crnom Gorom?

Sandra Orlović: I Crnu Goru.

Sedat Vrcić: I Crnu Goru. E, to nisam... Bilo je onih deportacija izbjeglica nazad u Foču i to bi moralo sigurno biti pokriveno. Eto, to su, neka prva pitanja.

Nataša Kandić: Dobro je da odmah na početku razjasnimo. Nemamo mi ništa već gotovo. To je predlog. Konsultativni proces prvo tome služi, da u javnoj raspravi, razgovoru, dođemo do toga. Zato smo i danas zamolili Marijanu da ona govori o iskustvima drugih, kako biste vi čuli kako su to radila društva u kojima je neka ta komisija za istinu bila uspešna ili u kojoj je mandat vrlo dobro bio određen ili u kojoj je, na primer, bilo osnovano neko posebno operativno telo koje se bavilo izborom članova komisije na osnovu jasno razrađenih kriterijuma. I naš je zadatak da u ovim konsultacijama dođemo do tog nekog modela u vezi sa različitim aspektima i elementima tog našeg regionalnog tela, počevši od toga koje vrste povreda ljudskih prava će biti u okviru mandata komisije, do toga kako će izgledati to predlaganje, do konkretnog rada. Naš slučaj, slučaj bivše Jugoslavije je... ne možemo naći primer. Ne postoji primer gde je bilo nekoliko država, osim Istočnog Timora ali to je ipak nešto drugo, koje su imale oružane sukobe na teritoriji više država. Nema takvog primera. Znači, mi treba da smislimo jedan model te komisije, imajući u vidu da se, na primer, brojne žrtve iz Hrvatske danas ne nalaze tamo, da se brojne žrtve sa Kosova više ne nalaze tamo. Ali moramo u našim raspravama voditi računa i o tome da moramo biti, pa ne mogu da kažem lukavi ali moramo da budemo jako obazrivi ako hoćemo da dobijemo sve te nacionalne vlade za ovu regionalnu komisiju i da pri tom vodimo računa kakve su te vlade, na šta su one do sada obraćale pažnju kada su u pitanju ratni zločini. Svi ćemo da se složimo da nema nijedne vlade sa teritorije bivše Jugoslavije, iz tih država, koje ne posvećuju najveću pažnju svojim žrtvama. A one druge žrtve tek se uzgred pominju. A zapravo organizacije za ljudska prava su jedine koje traže pažnju za druge žrtve, koje insistiraju na tome i vrlo često u svojoj sredini nailaze na neprijateljstvo. Ali ako hoćemo da pridobijemo vlade, onda treba da smislimo i neki način rada tih komisija koji će biti prihvatljiv. Meni se čini da bi možda mogli da razmislimo o tom jednom pravcu da se u svim državama nalaze nacionalne kancelarije, kancelarije komisije i da te nacionalne kancelarije... da li će one biti organizovane i po nekim drugim kriterijumima, da li će da se bave samo saslušanjem i uzimanjem izjava ili će različite aktivnosti obavljati određene nacionalne komisije. Ta nacionalna kancelarija na primer u Srbiji će prikupljati podatke o tome šta se žrtvama koje žive u Srbiji dogodilo. Znači, neće se prikupljati podaci o tome šta se Bošnjacima u Foči dogodilo. Nego šta se dogodilo Srbima na Kosovu, onda oni koji su izbegli iz Hrvatske, oni će davati podatke, od njih će se uzimati izjave, organizovati ta saslušanja. Pitanje počinitelaca je nešto drugo i ja ću možda nekom drugom prilikom da vam kažem koje je moje mišljenje. A onda, na taj način biće zadovoljen taj neki osnovni zahtev koji će svaka nacionalna vlada da postavi. Ona hoće da skupi podatke o tome šta se tim žrtvama događalo. A onda, ta centralna kancelarija komisije je u prilici da sve to skupi i da onda na jedan profesionalan, na jedan objektivn, na jedan nepristrasan način sklopi sliku, bez onog što se često pojavljuje "sve žrtve su iste". Nisu sve žrtve iste. Nema balansiranja, nema relativizacije, nema izjednačavanja, nego mora da se pokaže slika žrtava i ratnih zločina upravo u odnosu na težinu ratnih zločina. Ja mislim da je to neki način. Takvog modela nema. Nego

možda, polazeći od ovoga što kažem, treba da razmišljamo i da gradimo i da dođemo do tog nekog modela koji će biti delotvoran, koji će da nam pokaže ono što je nama potrebno. Pazite, mi imamo sada... svako društvo ima svoju istinu. Svaka lokalna zajednica ima svoju istinu. Svaka vlada ima neku svoju istinu. Jedino možda postoji ta neka saglasnost među organizacijama za ljudska prava. A i tu kada slušate organizacije za ljudska prava iz različitih sredina, i tu ima razlike, zavisi od toga da li organizacija za ljudska prava koja se godinama bavila dokumentovanjem ratnih zločina, prema tome jedna ekspertska organizacija, sve što kaže kaže na osnovu činjenica kojima raspolaže ili je to organizacija za ljudska prava koja je poslednjih godina postala pa onda sada sklapa neku sliku, pa onda vodi računa da se ne zameri. Znači, postoje različite slike. To je nešto što treba da bude naš cilj. **Mi moramo na kraju da dobijemo jednu činjeničnu sliku koja će upravo zbog snage tih činjenica da bude prihvaćena.** Vidite šta se, na primer, pre nekoliko dana desilo, sad ću taj primer da vam navedem. U Banja Luci je bio skup o Srebrenici, uprkos tome što je u toj Banja Luci ta Vlada Republike Srpske koja je utvrdila činjenice, donela izveštaj o događajima u Srebrenici od 11. do 19. jula 1995. godine i to su činjenice kojima se ništa ne može sporiti, to su toliko važne činjenice. A onda imamo tog jednog Milivoja Ivaniševića koji se godinama služi falsifikatima i on je u sred Banja Luke i nikoga nije bilo čak ni da mu pokaže taj izveštaj Komisije Vlade Republike Srpske, nego je on tamo tvrdio nešto što su dobrim delom tvrdili i neki članovi Komisije koju je formirao Vojislav Koštunica a to je da su oni našli, na primer, ne znam koliko, 500 slučajeva ubistava vatrenim oružjem iz blizine a da su sve drugo prostore rane kao rezultat međusobnih ili artiljerijskih... Znači, mi moramo prvo... ako dobijemo tu bitku za Srebrenicu, onda smo dobili i druge bitke. Ali je očigledno da je ovde, bar u srpskim zajednicama, najveći problem to da mi i dan-danas imamo i pored sudskih presuda i pored tog vrlo dobrog zvaničnog zapisa o događajima u Srebrenici u tom periodu od nekih osam dana, mi i dalje imamo na delu da preovlađuje poricanje i falsifikati. I nema reakcije. Nema reagovanja.

Drago Kovačević: Ja sam Drago Kovačević iz Srpskog demokratskog foruma. Vrlo je komplikovan mehanizam na kom bi trebalo formirati tu komisiju i zaista će trebati mnogo svačega. Mislim, prvi je problem politička volja koja će tu biti i to će zaista biti umjetnost da se ona formira. Manje-više se zna otprilike koji ljudi, gde, kakvi, iz kojih sredina i na koji način mogu raditi. Zaista, bivša Jugoslavija je primjer bez ikakvog uzora. Ovo što je Marijana malopre pričala, da, jeste, iskoristivo je u smislu određenih metodologija negde. Ovde su žrtve stradale u jednoj državi, sad se nalaze u drugoj državi. Onda imamo situaciju, recimo sam problem Bosne, unutar same nje. Pa onda masu nekih isprepletanih stvari, kao neka voda ponornica i na kraju volja sve tri ili četiri vlade, četiri vlade, je li, koje bi trebalo da onda odrede mandat toj komisiji. Čak i da imaju volju da je formiraju, doći će do te situacije koji joj mandat odrediti. I biće tu mnogih utakmica, bez nekakvog pritiska koji će ići u ovom procesu približavanja Evropskoj uniji i tako dalje. Teško će biti sve to... mislim, tu volju na neki način... na neki način uskladiti. Onda je poseban način ova čitava jedna tehnologija poricanja. Evo ja se sad setih dok ste pričali Nataša, setih se one tribine *Nomokanon-a* na Pravnom fakultetu, gde smo imali tog Ivaniševića, pa je onda bila Ljiljana Bulatović, pa bijaše onaj general Radinović, pa ne znam... To je na četiri načina poricanje. Mislim, potpuno jedna onako razrađena strategija, gde imate tako neverovatnih tumačenja. Na kraju, gledam uveče na televiziji i prvi političar u ovoj zemlji kaže „dobro, meni se ne dopada ovo što vi govorite ali vi imate pravo to reći“. Mislim, od tog detalja pa do ne znam kog... Ovo jeste jedan ogroman posao, ovo je nešto što stoji kao obaveza i mislim da će ova priča o Južnoj Africi i ovome, biti priča za malu decu, koliki je obim ovde... kolika je njegova

složenost a jedino je moguće da se napravi na regionalnom nivou, pa da ti zaključci, te preporuke budu onako najbliže istini i da vode ka onome što kad ova deca dođu sutra da otprilike vide šta i kako je u pitanju. Prosto je ovako... Mislim da je stvar toliko komplikovana da se ovako ovog trenutka pitam kako će to izgledati za pola godine ili za godinu dana. Mislim, gde ćemo biti. Toliko.

Sandra Orlović: Hvala. Gospođica Radoman.

Marija Radoman: Pa ja bih, u stvari, istakla jedan svoj opšti utisak o samoj inicijativi osnivanja REKOM-a a onda imam par sugestija nekih. Otprilike, ne moram posebno da ističem značaj ove inicijative ali rekla bih da je ona meni jako bitna, da je to jedan autentičan način suočavanja sa prošlošću, pogotovo zato što je akcenat na žrtvama i na tome, ono što ste vi gospođo Kandić pomenuli, da se čuje iskustvo žrtve, da oni međusobno komuniciraju. Mislim da je to vrlo važno. Druga stvar je da bi se uopšte uspostavile vrijednosti istine i odgovornosti u cjelokupnom regionu, ja inicijativu za osnivanje REKOM-a vidim kao trenutno jedini mogući put. Alternative, kao što su komisije za istinu i pomirenje, koje su državne strategije, odbacujem onako *a priori*. Zašto? Pa zato što znamo kako je, već smo to pomenuli više puta, prošla prva komisija Vojislava Koštunice, sa problematičnim članstvom, teologom Radovanom Bigovićem, Svetom Stojanovićem, Emirom Kusturicom i ostalom ekipom. Druga stvar je bila da ta komisija, eto, nije ni radila i ona je radila samo na prikriivanju zločina u stvari. Zato namerno izgovaram taj izraz *državna strategija*, jer to jeste, ta komisija jeste bila strategija. Ja se nadam da će sve nevladine organizacije zaista da pruže jaku podršku ovoj inicijativi, to podržavam naravno. Druga stvar, mislim da je vrlo značajan ovaj izveštaj koji je prezentovala Ljiljana Hellman iz Impunity Watch-a. On je jako koristan i relevantan prvo, jer razotkriva glavne aktere koji su odgovorni za prikriivanje dokumenata, brisanje na institucionalnom nivou. A kad se nešto dešava na institucionalnom nivou, onda svaka dalja akcija je blokirana na neki način. E sad, ono što bih kao sugestiju predložila i ono što je meni bilo upadljivo sad na ovom skupu, je to da... već je ovdje otvoreno, vidim u programu u raspravi, da postoji potreba za javnim saopštavanjem činjenica o ratnim zločinima. E sad, to je jako bitno. Po meni, pitanje karaktera, na koji način će se javno prezentovati ti podaci. Da li će se govoriti samo o žrtvama ili i o dželatima? Jer po meni, jako bitan je taj politički kontekst da se naglasi. Priča o žrtvama je priča o dželatima. Druga stvar, žrtve na neki način, ovdje koliko sam čula, nekako što je meni malo zbunjujuće, predstavljene su kao jedan entitet. Nekako postoji ta opasnost da regionalna komisija izbriše granice, pa da se kaže da zapravo zločin i žrtve... nisu bitne granice za utvrđivanje zločina i žrtava i na neki način onda se potpuno relativizuje ta priča o tome ko su dželatima. Jer ja ne čujem ovdje o tome priču ko su te žrtve. Je li se to podrazumjeva? OK ako se podrazumjeva ali mislim da je vrlo bitno to izreći verbalno i reći – da, to su albanske, muslimanske, srpske i sve druge žrtve i naravno, one nisu... bitno je naglasiti njihovu nacionalnost. Mi, naravno, ne možemo da politizujemo sa mrtvim ljudima. Nije bitna nacionalnost mrtvog čovjeka ali je bitno to što je taj neko ubijen zbog svoje nacionalnosti. Tako, samo hoću da kažem da ako govorimo o žrtvama kao o jednom entitetu, mi time relativizujemo zločine i na neki način zatvaramo taj politički kontekst priče. Nadam se da sam bila jasna.

Sandra Orlović: Hvala.

Nataša Kandić: Hajde opet samo još nešto da razjasnimo. Pazite, kada je u pitanju zločin protiv čovečnosti, tu postoji nešto, ta diskriminatorska namera. U našem slučaju uvek je diskriminatorska namera kad god je ubijanje Muslimana, ne znam, Hrvat, uvek je zbog nacionalne pripadnosti. Tako da sam ja i malopre naglasila: žrtve nisu jednake, žrtve progona, žrtve deportacija ili žrtve genocida ne mogu biti nikako jednake. Ta slika o kojoj ja govorim, ta činjenična slika, ona mora da pokaže šta se dogodilo. Šta se dogodilo na Kosovu, šta se dogodilo Albancima, šta se dogodilo Romima, šta se dogodilo Hrvatima, Muslimanima. Sve će to te činjenice... Ništa bolje ne kazuje nego činjenice.

Marija Radoman: Ja se nadam. Još samo replika jedna. Ja se nadam, jer to je, evo, tek sada čujem a mislim zato što sam naišla na neku vašu izjavu kada kažete da je istorija regiona zajednička, pa....

Nataša Kandić: Pa moramo da imamo bar nešto minimalno zajedničko... zajednički zapis.

Marija Radoman: Molim?

Nataša Kandić: Kažem, baš regionalno moramo da imamo neki minimalni zajednički zapis.

Marija Radoman: U redu, u redu, samo da završim...

Nataša Kandić: A ovo je način da ga dobijemo, inače uvek će ostati određene nacionalne istine.

Marija Radoman: Pa da li, mislim, težimo da ih, na neki način dekonstruišemo, te nacionalne istine? A samo da završim. Vi ste rekli, zapravo, da ne postoje granice, zato što je ova komisija regionalna, znači ne postoje granice, ni zločini, ni žrtve ne poznaju granice. E pa, mislim da su...

Nataša Kandić: Kada sam ja to rekla?

Marija Radoman: Molim?

Nataša Kandić: Kada sam ja to rekla?

Marija Radoman: Ovo je mislim izjava za radio Slobodna Evropa 17.06.2008. godine.

Nataša Kandić: Molim?

Marija Radoman: 17. šesti 2008. godine vi ste citirani....

Nataša Kandić: Da ne postoje granice?

Marija Radoman: Molim? Pa samo čitam...

Nataša Kandić: Zbilja nemam pojma. Nemam pojma šta su novinari...

Marija Radoman: U redu. OK.

Nataša Kandić: Meni je potpuno nepoznato to, zato što...

Marija Radoman: Pa vaš je citat. Izvinite ako niste...

Nataša Kandić: Ma nema veze...

Marija Radoman: Pa to su onda krivi mediji. OK, onda, OK. Mogu samo da završim da mislim da granice jesu bitne, jer su ratovi i etnička čišćenja na onom prostoru su počela sa pričom o prekrajanju granica, što je zapisano u Memorandumu SANU i što je prosto...

Nataša Kandić: Samo da kažem, nećemo se baviti prekrajanjem granica. Onda smo gotovi. Prekrajanjem granica nećemo se baviti. I ta komisija....

Marija Radoman: Da, ali to su uzroci....

Nataša Kandić: Ako, molim vas, ako mi krenemo sa tim, pa mi dalje od SANU i Memoranduma nećemo se maći. To niko neće prihvatiti, nikome dobro nećemo učiniti. Nećemo stvoriti nikakve garancije za neponavljanje a nećemo se baviti na taj način. Hoćemo činjenice, hoćemo da znamo šta se dogodilo u Srebrenici, hoćemo da prekinemo to poricanje...

Marija Radoman: Da, ali....

Nataša Kandić: Hoćemo odgovarajuće mesto za žrtve genocida....

Marija Radoman: Ali Srebernice se desila zbog prekrajanja granica....

Nataša Kandić: A kada se znaju činjenice... Pa molim vas, šta da vam kažem. Zločin protiv čovečnosti se uvek može napraviti samo u oružanim sukobima. Genocid se može i u doba mira. Ali niti zločin protiv čovečnosti ima veze sa nekom granicom....

Marija Radoman: Naravno...

Nataša Kandić: Može i na granici i preko granice da se napravi...

Marija Radoman: Naravno da ima. Zločin u Srebernici...

Sandra Orlović: Samo moramo malo da uvedemo red. Dakle, kada Nataša završi, onda možeš da repliciraš.

Nataša Kandić: Odlično je to pitanje dželata i počinioca. Jeste, priča o žrtvama je priča o počiniocima i mi smo tek na početku te rasprave. Treba da dođemo do toga, da nađemo rešenje, da nađemo model kako će ta odgovornost ili ono što je počinjeno ali iz ugla žrtve ali ono što je počinio počinilac, kako će to biti javno. Pri tom, mi moramo da imamo u vidu i neke zakone koji postoje u državama bivše Jugoslavije. Na primer, u Srbiji prema zakonu o kažnjavanju počinilaca ratnih zločina, počinilac je oslobođen odgovornosti, pod uslovom da nije organizator,

nego da je član grupe, pojedinac u grupi koji je činio zločine. Može da ubije i 200 ljudi, nije bitno, samo je bitno da nije organizator, on će biti oslobođen svake krivične odgovornosti ukoliko prizna to svoje delo i iznese podatke o ostalim optuženim. Prema tome, srpski zakon već sadrži ove vrlo jake elemente amnestije. Mi o tome moramo da vodimo računa. Ja mislim da je to užasno što postoji. Ali to je, izgleda, bio jedini način ovde da otpočnu neka suđenja. Nije bilo načina da dođu do počinitelaca bez toga. Ili moramo da imamo u vidu ili da dođemo mi do nekog rešenja, u stvari, kako to priznanje krivice ako je ubedljivo, ako je iskreno, ako izaziva strašne emocije i ako podstiče druge na priznanje, onda se to mora na drugi način posmatrati i možda ceniti i uzeti u obzir kako sa tom vrstom počinitelaca ovih užasnih zločinca kojima je dobro došao zakon da prizna, uopšte ga se ne tiče ali dobija policijsku zaštitu celog života, i on i porodica i on je slobodan. Znači, moramo o tome svemu voditi računa.

Sandra Orlović: Hvala, Nataša. Marko Veličković. I ima još prijavljenih za diskusiju ali ćemo to ostaviti za posle ručka. Marko, izvoli.

Marko Veličković: Samo da pokušam... Rekli ste da je već bilo nekih konsultacija sa mladima u Ivanjici, što je organizovala Inicijativa mladih za ljudska prava. Juče su bile i u Nišu. To mogu da kažem. A bile su pre toga, čini mi se u Kragujevcu i Novom Sadu isto u organizaciji Inicijative mladih. Bile su konsultacije, pre svega, sa učesnicima škole Nove politike. I ja sam još pod nekim utiskom, pošto su ti mladi ljudi koji su tu bili, po prvi put... najveći deo njih se po prvi put na taj način susrelo sa ovim problemom. I bilo je dosta tu tih interesantnih pitanja a vezivala su se i za regionalni karakter komisije, kredibilitet i pitanje ovih mandata ukoliko govorimo o tome da li ćemo da se bavimo činjenicama ili uzrocima, pa i posledicama. I to pitanje kad se postavi kao istina, to je dosta problematično, jer otvara te ontološke rasprave. Ali ako govorimo o našoj odgovornosti da se prezentuju činjenice koje su neporecive, to jest da ih dovedemo, u stvari, do nivoa neporecivosti a imamo već dosta materijala... Mislim, gro tih činjenica zaista nije poreciv, možda za Milivoja Ivaniševića, skoro je i on bio na Pravnom fakultetu u Nišu i dozvoljeno mu je da drži tribinu, ali upravo će kroz činjenice... Eto, ta prezentacija IDC-a, znači kad vi imate takvu vrstu prezentacije, golih i zaista neporecivih činjenica, vi imate i mapu uzroka. Mislim, koliko se zna, zločini u Podrinju, ta i ta nacionalna struktura, struktura civilnih žrtava u tom i tom periodu. Onda već mi imamo jednu osnovu gde na mnogo jasniji način možemo da pričamo o uzrocima tih zločina i ratu. A što se tiče regionalnog karaktera, mislim da je mnogo bitan, jer baš mislim u fokusu su žrtve. Ako su žrtve vlasnici procesa, ako one ostanu... žrtve često ostaju u tim etničkim okvirima. I šta se dešava? Ako srpske žrtve traže istinu, onda je stvarno ogromna mogućnost za manipulaciju i to smo videli. I ukoliko žrtve, udruženja žrtava ...izađu nekako iz tog etničkog, da krenu u taj regionalni okvir i da žrtve traže istinu, svoje pravo da se zna o tome šta im se desilo, sužava se apsolutno taj prostor za manipulaciju. Pogotovo ovde specifično...

Nataša Kandić: Za laž, za laž....

Marko Veličković: Za laž, da. Jer žrtve su, gro ovih primera gde su komisije osnivane u drugim zemljama, bile su nekako, čini mi se, definisanije, etnički makar definisanije. Znamo, to je naš civilizacijski momenat, znamo koliko taj etnicitet deli ljude, koliko je bitan za definisanje šta je to politička zajednica, država ili etnička grupa. Kod nas su etničke grupe bile dominantne, ovako politički, i dominantno su uticale na formiranje tih granica između tih političkih zajednica. Znači,

i zbog tog prevazilaženja bitno je i postavilo se pitanje kredibiliteta i mogu da kažem da su neki od učesnika postavili sad to pitanje kako su neke ličnosti koje su se bavile suočavanjem sa prošlošću jednostavno inkriminisane u javnosti i treba objasniti ljudima da se sa tim stvarima nikako ne sme praviti kompromis jer je i jedan od ciljeva i ovog čitavog procesa da se ljudi od kredibiliteta, koji imaju moralni kredibilitet, koji su u javnosti totalno inkriminirani, da se deinkrimišu. Znači, i ta stvar da se uopšte čitav taj aktivizam prethodni prosto dekriminalizuje u javnosti i da svakako, što se tiče članova te komisije, to treba da budu ljudi koji su se, svih ovih godina bavili ovim pitanjima i šta više, ja mislim da treba da budu u prvom planu. Da ne treba sad zbog nekog lošeg imidža da se to prenebregne. I pitanje je ovo... ja sam ranije razmišljao, kao to da kažemo *pravo da se zna*. Mislim da treba da se preko toga, znači preko jednog koncepta, da je to moralna obaveza da se zna a ne samo pravo. Mislim, postoji pravo i da se ne zna a postoji pravo i da se misli da se zna. Ali to je neodgovorno, ukoliko se na tome zadržim. Znači, da kažemo da je to moralna obaveza da znamo šta se desilo. I u tom slučaju će ova slika željena, tražena u našoj javnosti o toj simetriji zločina sigurno da se izgubi. Znači, nema govora o simetriji zločina. Tu se, mislim, valjda apsolutno slažemo i svakome ko ulazi u taj proces treba da u startu bude jasno da nije cilj da ispadne kao svi su ubijali svakog i svi su podjednako krivi i odgovorni.

Sandra Orlović: Hvala, Marko. Sada završavamo ovaj deo sesije i pozivam vas na ručak a vraćamo se ovde u četiri sata.

(pauza za ručak)

Debata o Regionalnoj komisiji za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava u prošlosti: karakteristike REKOM

Sandra Orlović: Nastavljamo diskusiju. Pre nego što reč dam kolegici iz organizacije Žene za mir, želim samo da naglasim jednu stvar, nešto što mi se čini jako bitnim da podcrtamo. Mislim, jako je bitno da se kaže da je doprinos nevladinih organizacija, kao što je Marijana mnogo puta pomenula u svom izlaganju, znači doprinos angažovanja nevladinih organizacija, kako pri formiranju komisija, tako i u samom radu komisija, zaista je neupitan. I ova inicijativa je takođe potekla od tri nevladine organizacije za ljudska prava. Ali, kao što vidite, čitava inicijativa dobija sad jednu drugu dimenziju. Stvara se jedan, da tako kažem, široki front civilnog društva koji predstavlja jednu zaista veliku snagu koja će na kraju čitavog konsultativnog procesa predati preporuke vladama u regionu da se osnuje regionalna komisija... Međutim, regionalna komisija mora biti osnovana od strane samih država, tačnije od strane samih parlamenata. Modalitet tog osnivanja je nešto o čemu se može diskutovati. Da li putem međunarodnog ugovora, da li istovremenim usvajanjem zakona u parlamentima u regionu. Dakle, to je nešto o čemu se može razgovarati ali ne smemo zaboraviti činjenicu da legitimitet rada i rezultati jedne komisije za istinu, može da obezbedi samo činjenica da je ta komisija osnovana od strane država. Dakle, naglašavam, onako potpuno svedeno želim da istaknem da ne osnivaju nevladine organizacije, odnosno civilno društvo, ne osnivaju one tu regionalnu komisiju, već mi jednostavno želimo da napravimo taj široki front koji će izvršiti pritisak na vlade u regionu koje će usvojiti, kao što sam rekla, da li zakon u parlamentima, da li međusobno sklopiti međunarodni ugovor. Znači, na osnovu toga bi se formirala komisija. Ne znam, Marijana je htela možda da ukaže na neki...

Marijana Toma: Samo još nešto. Ja nisam malopre kada je počela diskusija o tome... znači, možda nije bilo dovoljno podvučena ta važnost da komisije, odnosno inicijative nevladinih organizacija za utvrđivanje istine, nastaju samo onda, odnosno nastajale su do sada, samo onda kada država za njih nije pokazivala nikakvu volju. Ja sam vam dala pozitivan primer Brazila, kako to izgleda kada država poslušna, odnosno ima određene, odnosno izvrši određene stvari na račun, odnosno zahvaljujući uticaju tog nevladinog projekta. Ali mnogo više nevladinih projekata o utvrđivanju istine prošlo je sasvim nezapaženo u tim društvima. Znači, vi imate takve projekte i u Urugvaju, i u različitim državama. U Zimbabveu imate jednu inicijativu nevladinih organizacija koja je došla kao rezultat neuspešne vladine komisije. Imate ogroman projekat nevladinih organizacija u Kambodži koje su vremenom i osnovale taj Dokumentacioni centar Kambodže. Ali dok država ne preduzme inicijativu, ne postoji... ne može doći do onog nivoa kada možemo reći da je tranziciona pravda ili suočavanje s prošlošću uspelo. Jedna je stvar... znači, vi u suočavanju s prošlošću imate ta dva velika procesa koji se odvijaju. To je utvrđivanje činjenica o prošlosti, to je ono što često teoretičari zovu *znanje o prošlosti*. Znanje postoji ali je uspeh tek onda kada dođe do priznanja. Priznanje je neophodno, priznanje države, priznanje državnih institucija da su se zločini desili. Samo onda žrtve mogu u potpunosti biti ispoštovane, odnosno njihovo dostojanstvo, patnja i bol kroz koji su prošli je samo na taj način prihvaćeno i preneto u taj sistem zvaničnog priznanja. To, recimo, imate u situaciji Čilea, gde su nevladine organizacije imale problem sa tim kako je komisija osnovana, sa tim kako je ta komisija i koji mandat dobila, sa tim na koji je način ona odbila da imenuje krivce. I sve su te kritike bile apsolutno opravdane. Ali je Čile, recimo, fantastičan primer zvaničnog priznanja, gde vama predsednik države na prijemu izveštaja se zvanično izvinjava žrtvama za svu patnju i bol i na sebe, kao predsednika države, preuzima odgovornost za sve zločine koje je njegov prethodnik učinio. Znači, to nevladine organizacije ne mogu da iznesu. Zato mora komisija biti neka vrsta državnog projekta. Ona mora imati državu iza sebe da bi bila uspešna i da bi do tog priznanja došlo. Jer žrtve u našem regionu imaju priznanje od strane nevladinih organizacija odavno. I od organizacija za ljudska prava. Ali ono što je bitno, to je da svaka država u regionu prizna žrtve sa one druge strane. Eto, samo toliko.

Sandra Orlović: Hvala. Izvolite. Samo se predstavite, molim vas.

Jelena Cakić: Pa čini mi se da pre... u toku same ideje jedan od kriterijuma za formiranje ovakve komisije jeste period koji će ona istraživati i kojim će se baviti. I mislim da će to biti možda jedan od ključnih momenata gde će doći do različitih pogleda. Ta takozvana Koštuničina komisija je imala zadatak da ispituje period od nekih 70-tih godina pa do kraja 2000. godine ... do početka 2000. godine. Ali me interesuje da li ste vi tokom dosadašnjih konsultacija imali u vidu period i da li je bilo različitih pogleda u tom smislu koji period obuhvatiti. Mislim na predstavnike iz Hrvatske i iz Bosne i Hercegovine. Da li se razgovaralo koji period obuhvatiti radom komisije? Dalje, interesuje me da li ste možda razmišljali o tome da bi bilo korisno u komisiju uključiti predstavnike verskih zajednica, pošto je poznata njihova uloga u svim procesima koji su se dešavali na tlu bivše Jugoslavije, o čemu ćemo se valjda svi složiti? Da li je bilo kontakata sa predstavnicima verskih zajednica? Da li uopšte postoji ideja da se oni na neki način uključe u celu ovu ideju? I još jedna stvar mi je jako interesantna, s obzirom da sam u materijalima za današnji skup našla da bi komisija polazila od sudskih činjenica, utvrđenih tokom suđenja na prostoru bivše Jugoslavije i tokom suđenja pred Međunarodnim krivičnim

sudom [za bivšu Jugoslaviju]. Tu će se postaviti par značajnih pitanja, jer ono gde je suđenje završeno, praktično se više ne može ponoviti i to će biti to. Međutim, ako mi ta suđenja... ako se ide previše široko i ako se ide mimo tih činjenica, doći ćemo u situaciju da se iznose nove stvari koje nisu bile predmet tih sudskih postupaka, gde će se žrtve osećati, kako da kažem, uskraćene za pravdu, jer to možda u nekoj fazi postupka nisu mogle, nisu smele da iznesu ili jednostavno nisu imale pristup pravosudnoj instanci da iznesu to što žele da kažu. S druge strane, ako im se... znači, u tom smislu ostaće uskraćene za sudsku pravdu, jer sudska istina je nešto što se vrlo često razlikuje od materijalne istine. S druge strane, ako se ide previše usko i ako se drži tih činjenica koje su utvrđene tu, to će isto biti nešto što... gde će se one osećati uskraćenim za mogućnost da kažu svoju priču. Jer verujem da je mnogo primera gde nije moglo da se dođe do adekvatnih svedočenja iz raznih razloga; zastrašivanja, nestanaka ili ne znam, nekih drugih dokaza koji su prezentovani. Tako da bi bilo jako dobro da se tu usvoji jedan kriterijum od čega će se poći. **Da li će te sudske činjenice koje su do sada utvrđene biti baza i ići će se... od njih će se polaziti, onda će se ići dalje ili će se ići široko, pa će se obuhvatati stvari koje su već bile predmet suđenja koje su već presuđivane. Plašim se onda da to malo ne oduzme rejting svim tim sudskim procesima ako se ide previše široko.**

Sandra Orlović: Hvala. Evo, možda...

Sedat Vrcić: Izvinjavam se, samo jedno pitanje da se ne preskoči. Nisam razumeo na koji način da se ljudi iz verskih zajednica, radnici iz verskih zajednica uključe u sve ovo. Da li u svojstvu svedoka ili...

Jelena Cakić: Ne, nisam mislila... Ne znam da li bi bilo... Mislila sam u okviru konsultacija. Još uvek smo mi u fazi konsultacija i priprema. Pa zašto da ne.

Sandra Orlović: Evo da odmah razjasnim. Dakle, mi jesmo razmišljali u tom smeru. Čak smo razmišljali da organizujemo ovakve slične konsultacije sa predstavnicima verskih zajednica i nemamo još, da kažem, tačno određen datum ili koncept tih konsultacija ali svakako imamo u vidu. Znači, ne želimo da isključimo nijednog relevantnog faktora u ovim konsultacijama. Smatramo da su predstavnici verskih zajednica zaista relevantni sagovornici na ovu temu. Ja vidim... ja mogu da prepoznam odakle zabrinutost. Svedoci smo, dakle, da su neki predstavnici verskih zajednica, nekih verskih zajednica imali i te kako važnu ulogu u raspirivanju verske i nacionalne mržnje ali svakako da se ti ljudi neće pojaviti na tim konsultacijama. Dakle, nekako je malo nelogično da oni dođu i da pričaju. Tako da će se negde napraviti prirodna selekcija onih koji će biti dobri sagovornici na tu temu. Što se tiče vašeg pitanja vezanog za vremenski period kojim će se baviti komisija, mi dakle nismo još uvek došli do, da kažem, konkretno utvrđenog datuma – od tada do tada – ali svakako ne bismo išli u 70-te i 80-te, kako je to išla, da je tako nazovem, Koštuničina komisija, zbog toga što se ona bavila uzrocima. Ako mi... Mi smo, znači, decidirano rekli da se nećemo baviti uzrocima, jer ako se ta komisija bude bavila uzrocima, onda ne vidim neko ograničenje da se ne vratimo u srednji vek ili na dolazak Slovena na Balkansko poluostrvo. Tako da...

Bogdan Ivanišević: Bogdan Ivanišević. Ja sam konsultant u Međunarodnom centru za tranzicionu pravdu. I ne samo to. Oko činjenica se može mnogo govoriti, ljudi, predstavnici različitih naroda i tako dalje... A oko činjenica... **oko uzroka, mislim da je tu nemoguće da se**

postigne bilo kakav konsenzus. Takva komisija bila bi osuđena na propast. Tako mi se čini. Ako bi postojale realne šanse da se postigne konsenzus, onda da. Mislim da ste vi vukli malo u tom pravcu, ono što sam ja čuo jutros. Ali ne vidim kako bi to realno govoreći, kako bi to moglo da se uradi. Možda u nekim drugim, ti znaš, je bilo primera. Ne dobro, kaži.

Marijana Toma: U redu. Marijana Toma. U svakom slučaju komisija može u svom uvodu dati kontekst i ona bi trebalo da ga da i da se tu pomenu neki važni datumi koji će biti napomenuti, u stvari, kao uzroci sukoba. Ali prvenstveni fokus komisije moraju da budu posledice i zločini koji su se desili.

Ljiljana Hellman: Ja sam htela da kažem samo za suđenja koja su već završena. U slučaju da se zaista otkriju neki dokazi koji su krucijalni, koji menjaju sliku, naravno da je moguće obnoviti suđenje u takvoj situaciji. Znači, dobro je ako se dođe do takvih dokaza.

Sandra Orlović: Pa moguće je. To bi bila neka vrsta deklarativne presude. Ne bi se više moglo ići na štetu okrivljenog.

Nataša Kandić: Da se razumemo. Mi nemamo ništa... nemamo sad gotov model, da kažem. Ovo što kaže Marijana, komisija može ili ne može. Mi stvaramo model. Hoćemo da koristimo ono što je dobro iskustvo, ono što može dobro da nam posluži. Ali mi moramo da mislimo, mislimo i da vidimo šta je to što će odgovarati tim standardima istine i pravde a i ono što mi hoćemo. A hoćemo da se u ovom regionalnom kontekstu stvori jedan zvaničan, merodavan zapis o počinjenim ratnim zločinima. A pazite, na ovaj način sa ovim činjenicama, mi ćemo doći do podataka i o toj institucionalnoj odgovornosti. Mislim da je to strašno bitno. Što se tiče problema sa sudskim presudama, njih ima i biće ih još. Vukovarsku presudu u Hrvatskoj niko ne prihvata. Ali ono što ne treba zaboraviti, u svim tim presudama, čak i u oslobađajućoj presudi Haradinaju, niko ne osporava da su se ti zločini dogodili. To je ono što je bitno za nas. U pitanju je, ne znam, oslobađajuća presuda za tog i tog optuženog, kao i u slučaju Vukovarske trojke i u slučaju Haradinaja, ali nikada se nije dogodilo da je osporeno da su se ti zločini dogodili. I to je ono što je bitno. Mi se nećemo baviti utvrđivanjem krivične odgovornosti pojedinaca. Mi hoćemo i te kako, ja sam baš pristalica da se ovi pojedinci izesu u javnost, zato što to više... Molim vas, ništa nije skriveno. Mi imamo toliko imena u tim suđenjima pred Hagom. U transkriptima hiljade i hiljade imena koja svedoci pominju u vezi sa počinjenim ratnim zločinima. Znači, nema tabu teme. Ali moramo samo da razmišljamo o tome na čemu mi možemo da dobijemo ovu našu inicijativu. Ako mi kažemo – sada ćemo da krenemo i da se bavimo uzrocima rata, pa nema od te komisije apsolutno ništa. To je gotovo. Mi onda činimo ono što je loše, nešto čime nećemo pomoći budućim generacijama uopšte. I sve što radimo, diskutujemo, predlažemo, treba da imamo u vidu da je naš neki cilj da se osećamo... da imamo vremena, da smo u poziciji i da možemo nešto da obezbedimo za te buduće generacije. I dajte da tu šansu ne propustimo. A ne da tražimo nešto što je nemoguće, što neće niko da prihvati. Činjenice će svi da prihvate. Ali stvar je u tome da i ti koji će da prihvate, oni ne shvataju koliko je to moćno oružje. Ono otkrivaju sve. Ali će, na primer, ne znam, odavde nacionalisti iz Srbije da kažu – aha, hoćemo da se znaju činjenice o stradanju Srba. Treba da se znaju. Ali sva ta stradanja, svi ti zločini kada se postave i kada se bude popunila mapa, biće jasno. Biće jasno i o tome gde je šta kada počinjeno a imaćemo i tačno... nema masovnih zločina bez državne odgovornosti. Molim vas, to je nešto što nas uče iskustva svih drugih država a i od 1991. godine. Kad god se pogleda... pogleda se Bosna

od marta, kraja marta do jula, avgusta 1992. godine, vidi se da je sve izvršeno i nema, sve je masovno, sve je organizovano na toj jednoj institucionalnoj osnovi. I niko nam ne može zabraniti da ono što je utvrđeno haškim presudama u vezi, ne znam, sa međunarodnim sukobom, unutrašnjim sukobima, to se mora koristiti, zato što je to utvrđeno. Ne možemo mi sada govoriti o nekom građanskom ratu, niti je uopšte tema ovoga građanski rat ili agresivni rat. Nažalost, nije tema. Neki bi voleli da se utvrdi ko su žrtve, ko su dželati, kada bismo mogli tu ravan da... Nemoguće, nećemo se time baviti, zato što nikada nikome nećemo time pomoći ali sa činjenicama ćemo i te kako da pomognemo. Moramo se držati terminologije Haškog tribunala. U pitanju su oružani sukobi. U nekim slučajevima je dokazano da je sukob međunarodnog karaktera, u drugim da je unutrašnjeg karaktera. To je ono što su neke utvrđene činjenice.

Bogdan Ivanišević: Evo tu je Drago, da ga probudim iz sna. Kako bi se u Hrvatskoj stvorio konsenzus o tome ko je prvi počeo? Da li su Srbi prvo naoružavali i blokirali puteve ili se Hrvatska naoružavala iz inostranstva? To je primer toga gde ja mislim da je nemoguće postići konsenzus o uzrocima kako je počelo i zbog koga je počelo. Zbog toga je možda bolje izbeći...

Drago Kovačević: Ako bi se napravila ta regionalna komisija, to je ravno... to je podvig za Nobelovu nagradu. To je moje neko intimno osećanje. Naravno, taj krug treba širiti i tako dalje. **Konsenzus oko uzroka se postići nikada neće. Oko posledica imamo problem. Imamo problem kod utvrđenih činjenica. Vi imate situaciju u Srebrenici, gde je Vlada Republike Srpske utvrdila da je bilo 8.000, 7.000 hiljada žrtava...**

Nataša Kandić: Imenom i prezimenom....

Drago Kovačević:... **imenom i prezimenom ih navede a onda iza toga par dana se događa i onda godinama odatle pa unazad, ono, čas je 500, čas je 1.000, čas je 2.400 ili 2.300, što je jedna metodologija negacije. Ali ono što jeste zaista tu oružje gdje je moguće nešto uraditi, to jesu fakti, fakti, nesporni fakti.** Oko toga će... to će imati najveći broj pobornika. I naravno, i vreme je tu je jedan faktor koji ide ovoj inicijativi i ovoj ideji u prilog.

Sandra Orlović: Hvala Drago. Evo sad konačno Marija Gajicki.

Marija Gajicki: Marija Gajicki. Evo da pokušam na tragu ovoga što je kolega Drago rekao, da nekako vratim priču na sam početak. Da pokušamo da razmišljamo regionalno, jer razmišljam iz pozicije toga šta je to što nam je svima zajedničko u ovom regionu i oko koja tri zajednička pitanja i potrazi za odgovorima na ta pitanja mi možemo svi da se nađemo ovde u regionu. Dakle, tri osnovna pitanja koja mene lično muče a mislim da mogu da budu zajednička za celokupan region su, u stvari, šta se dogodilo, zašto se to dogodilo i kako se moglo dogoditi. U tom smislu da ovu koaliciju vidim kao jedan prostor gde ćemo pokušati da pronađemo odgovore na ova pitanja, zato što smo sa jedne strane utvrdili neospornu činjenicu da svaka od strana koja je učestvovala u oružanim sukobima jeste izgradila jedan svoj sistem činjenica, sakupila određene podatke. Ali ono što nama predstavlja najveći problem da razumemo u stvari čitav taj period ratnih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije, dakle, od 1991. godine, sa prvim oružanim sukobom u Sloveniji do poslednjih oružanih sukoba koji su bili u Makedoniji 2001. godine, je upravo to što na jednom mestu nemamo sistematizovane i sređena ova znanja. S druge strane, svaka od ovih država je pokrenula u okviru svojih sudskih nadležnosti i počela je procesuiranje

za određene ratne zločine i izrečene su neke određene kazne. Postoji i Međunarodni sud i u odnosu na to kada pogledamo kada se završavao koji od ratnih sukoba i koliko je do sada vremena prošlo, mi možemo reći da pojedine zemlje u regionu nisu zadovoljne sa onim što je urađeno. I negde na tom tragu ja vidim, u stvari, ovaj REKOM kao jedno mesto gde bismo pokušali da konačno ujedinito sve do sada dostupne podatke i činjenice i da to ne možemo da uradimo bez pomoći samih vlada u regionu, bez toga da se uplićemo u to da formiramo takve komisije koje su postojale, ne znam, u Južnoj Africi ili da se bavimo takvim nekim stvarima, da utvrđujemo neke ili otkrivamo nove činjenice, nego da pokušamo upravo na osnovu onoga što već postoji da vidimo gde su nam sličnosti, gde su nam razlike i šta su još informacije, odnosno podaci i činjenice koje nam nedostaju. Tu negde možemo možda, u stvari, da nađemo i zajedničku kopču za čitav region. Jer kada govorimo o sukobu na prostoru bivše Jugoslavije, koliko nam je uopšte Slovenija uključena u sve ovo. Ako govorimo o tome koji ćemo vremenski period da obuhvatimo, ipak ćemo ga obuhvatiti sa onim prvim trenutkom kada se dogodio prvi oružani konflikt, znači 1991. godine. Poslednji imamo 2001. godine. To nam je taj okvir u kom se krećemo. Onda u okviru tog jednog širokog kruga mi na nivou svake države možemo formirati te podkomisije ili nacionalne komisije koje bi utvrdile šta je na nivou te države urađeno, procesuirano, koja vrsta podataka postoji i onda ukrstiti i videti šta jesu činjenice koje se slažu a šta su činjenice koje se ne slažu i gde su nam te praznine u prostoru gde možemo zajednički da delujemo. Ovako se čini da je to možda jedan uzaludan posao. Ali ja, na primer, govorim iz nečega što je jedno iskustvo vezano za organizaciju jednog festivala koji smo radili upravo na temu rata u bivšoj Jugoslaviji *Pogled iznutra i spolja* gde smo hteli da na jednom mestu saberemo sve činjenice koje su važne od prvog ratnog sukoba do poslednjeg na prostoru bivše Jugoslavije. Mi smo, dakle, izgubili tri meseca pokušavajući da dođemo do jednog izvora, samo jednog izvora informacija, gde bi se samo po datumima stajalo – dogodilo se to i to, toliko i toliko žrtava, to i to. Znači, ne postoji objedinjeno nešto što jesu podaci. Nešto može da se iskoristi što može da se iskoristi za sam Međunarodni sud u Hagu i nešto što može da se dobije putem državnih institucija samih i vlada koje su u regionu ali moramo ići na to, u stvari, da ne ulazimo u tu priču da ćemo sada mi biti novi delioci pravde ili da ćemo otkrivati novu istinu i nove činjenice, nego da nam se konačno razjasni i da nam se kaže – to i to se dogodilo, to i to se dogodilo zbog toga i kako je to moglo da se dogodi. Mislim, ja pokušavam iz te neke perspektive da shvatim sve to, jer sve ovo drugo vidim kao neku vrstu određene moguće političke manipulacije u neke druge svrhe.

Nataša Kandić: Marija, ja vidim problem u tome kada ti kažeš "da nam se kaže šta se to dogodilo". Ko će to da nam kaže?

Marija Gajicki: Ne...

Nataša Kandić: Imaćemo činjenice, i nije tačno da nećemo otkriti nove činjenice. Pazi, ima još toliko nedokumentovanih slučajeva. Ono što je obuhvaćeno suđenjima u Hagu, to je značajno ali ipak samo deo. Ono što se sada suđenjima obuhvata, to je opet jedan deo. Ono što poseduju određene organizacije za ljudska prava, koje su se bavile dokumentovanjem, to je deo. A evo, na primer, mi u Fondu za humanitarno pravo i dan-danas otkrivamo nove činjenice. Prema tome, otkrivaćemo nove, dokumentovaćemo nove slučajeve i tek to će nam dati tu jednu sliku. Kada stvorimo tu jednu jaku, pouzdanu, činjeničnu građu, onda ima prostora za proučavanje, za zaključivanje, ne za političko oblikovanje. Biće uvek pokušaja da ih neko tumači na ovaj način.

Ali opet su to te činjenice. One će biti glavna prepreka bilo kakvoj političkoj interpretaciji i pokušaju revizionizma ili šta ja znam. Mi hoćemo da obezbedimo nešto što će sadašnjim i budućim generacijama omogućiti da mogu autonomno, slobodno da zaključuju na osnovu tih činjenica. Nećemo da kažemo – ne možemo se upuštati u to ko je prvi počeo, zato što ćemo onda... Srbija i dan-danas ima svoju zvaničnu neku istinu, po kojoj se kaže da su Srbi bili ugroženi. A to što su Srbi... njihova interpretacija i tumačenje da su Srbi bili ugroženi, niko drugi neće da prihvati. Onda bismo na samom početku mi zatvorili uopšte... Ne vredi nam. Tu nam je Srbija ključna, kao što nam je važna Bosna. Svaka inicijativa u Bosni da se formira neka bosanska komisija, meni se čini da je osuđena na neuspeh, zato što se ništa u Bosni ne bi dogodilo, pre svega bez Srbije a onda dobrim delom ni bez Hrvatske. A što se tiče Slovenije, ja verujem da tamo u civilnom društvu... mi jesmo uključivali neke predstavnike civilnog društva Slovenije i oni jesu za to. Videćemo kako će vlada i parlament... nadam se sada posle Janše da će sve biti bolje. Makedonija vrlo malo učestvuje u ovome uopšte ali i ona mora biti uključena. Važno nam je.

Marija Gajicki: Pa upravo na tragu toga sam razmišljala. Hvala ti, Nataša, pošto si negde zaključila i sumirala ovo što su bila neka moja ključna pitanja. I mislim da bismo trebali dalje da nastavimo, u stvari, čitave ove konsultacije na tom tragu, da ne dozvolimo da nas odvuku neka pitanja sa strane, nego da gledamo čitav problem u celini. I ako ga tu budemo uhvatili, onda ćemo lako doći upravo i do tih specifičnosti koje će se u samom procesu kada se on osnuje pojaviti. I na koji će se način sa novim činjenicama izlaziti. Šta je to sve što može da nam ponudi jedna ovakva inicijativa.

Nataša Kandić: Mislim da danas treba da pokušamo da ovo vreme iskoristimo, ako ima prostora da se i malo duže ostane, da pokušamo da dođemo do nekih predloga. Može danas to da bude u nekoj gruboj formi, da nam sve nije jasno, da ne znamo mnogo, šta bi bilo najbolje. Ali da počnemo da razmišljamo. Evo Milan danas za ručkom kaže da dođemo do nekih principa. Dobro bi bilo da i ti kažeš šta bi to bilo korisno ...

Milan Antonijević: Meni se, na primer, postavilo pitanje da li je ova grupa došla do konsenzusa da će se ići na utvrđivanje činjenica a da je kontekst, u stvari, nešto što će biti izvedeno kasnije, o čemu, u stvari, ova komisija koju mi zagovaramo, da će i ona kontekst ostaviti po strani, jer je to potpuno nemoguće u ovom trenutku da se do toga dođe. Da li je to neka linija na kojoj mi sada trenutno... ono što možemo tražiti od država u regionu, da se utvrde činjenice, da postoji taj jedan proces kazivanja žrtava i da se koriste procesi koji postoje, suđenja koja postoje a da kontekst kao nešto što može biti izvedeno, da je to neki drugi korak o kome, znači, u pregovorima sa vladom ili sa vladama u regionu, da li je to nešto što će biti ipak po strani i što neće *a priori* odvući ove vlade od ulaska u jedno zagovaranje ka ovoj koaliciji.

Sandra Orlović: Ljiljana, vi ste hteli nešto da kažete.

Ljiljana Radovanović: Ja sam htela nešto da kažem *a propos*... prvo da se nadovežem na Mariju koja je rekla ovo o vladama. Pa tu i jesmo u čorsokaku zbog toga što ne znamo, jer ne bi bile zatamnjenane stranice i ne bi se sve ovo događalo da vlada hoće da sarađuje. Treba samo jednom slušati svedoke. Dovoljno je pet svedoka saslušati pa videti a ne... samo svi negiraju da je Republika Srbija, mislim Srbija kao takva, stajala iza toga... da su oni sami, kao neki odmetnici...

Po svaku cenu, znači, želi da se dokaže da nisu bili iz Beograda i da nije naređivano, da nije organizovano sve to. To im je glavni zadatak – da negiraju. Znači, šta može od te vlasti da se očekuje i traži? Jer, naravno, nije ni presečeno, nije došao neko novi ko je presekao sa tom prošlošću, napravio diskontinuitet sa tom politikom. Mi vidimo ko nam je sada ponovo na vlasti. Samo što s tim treba da se nastavi, sa velikim pritiskom. Jer koliko ja razumem, ovde treba milion potpisa da se pokupi. Moram da kažem da sam prekuče rano čula da je Dačić, prva vest koju su javili, da je zabranio ovaj skup neonacista pod pritiskom velikog broja nevladinih organizacija. To mu je bila prva zvanična vest. Što sam se ja, iako znamo šta smo sproveli, ovu akciju, da svi koordinisano šaljemo zabranu i bilo je oko 30 i nešto nevladinih organizacija poslali na faks MUP-a Stari Grad. I još sam nešto htela da kažem, što je Marijana govorila, ne može da nam posluži, nažalost, nijedan model ovih raznih komisija. Ja sam prisustvovala tri dana ovoj komisiji što je bila... što je strašno odmah momentalno osuđena. Bile su tu uključene nevladine organizacije, je l' tako? Koliko se sećam, Nataša, mi smo bar prisutne. Bili smo u rad uključene kada je bila ona Koštuničina komisija.

Nataša Kandić: Gde smo bile uključene?

Ljiljana Radovanović: Kao publika. Slušali smo.

Nataša Kandić: Ja nisam.

Ljiljana Radovanović: Ne, ne. Pa znam, kažem. Mogla su da se postavljaju pitanja. Molim?

Nataša Kandić: Nisu nevladine organizacije...

Ljiljana Radovanović: Ma nisu nevladine. Samo smo mogli da prisustvujemo i da ...

Nataša Kandić: Čemu da prisustvujemo?

Ljiljana Radovanović: Komisiji. Konferenciji. Ne, konferenciji što je bila...

Sandra Orlović: Jesmo, Nataša...

Nataša Kandić: Dobro, to nije sada toliko bitno.

Ljiljana Radovanović: I htela sam da kažem da tu treba strašno, po meni, da se veliki apel vrši na medije, da ovo čak stalno bude praćeno u medijima, jer mediji imaju strašan uticaj na ovaj narod. Ne vredi ni kad vlada, evo ovo što se događa, da povežem ponovo sa Republikom Srpskom, što kaže zvanično Vlada, kad narod negira. Jedna mala, mislim, nije mala stvar ali ja mogu da vam kažem za šestoricu streljanih Srebreničkih muslimana, kada je počelo da se izveštava iz sudnice, da je to kod naroda, bar ja posmatram sad ovako s druge strane u okolini – jao, strašno! Jedna priča, jedno svedočenje može da pobudi mnogo više nego neka brojka, što tamo kažu – toliko u Hagu. Pa sad se ljudi čude kad je Martić osuđen – kako granatiran Zagreb kad smo uvek govorili u Srbiji da su to oni sami sebi uradili, da su ovi sami sebi uradili i tako dalje. Tako da ja mislim da bi se došlo do tih milion potpisa, da bi se znalo o toj inicijativi, da bi se izvršio pritisak na sve to, mislim da su strašno važni mediji, jer od medija, kao što su širili,

raspirivali i danas mogu to da rade, određene stanice televizijske i tako da utiču a takođe mogu i da pomognu u drugom smislu. Tako da mislim da je jako važno da se uključe mediji. Na primer, mi sad... jedino što je narod čuo, govori se o Srebrenici. Kada se bude čulo o Prijedoru, o Višegradu, o drugim stvarima na televiziji kada bude bilo, jer jednom je pokazan film. Mislim da o Srebrenici treba da bude najmanje deset puta, ma kakvi deset... i to na RTS-u, ništa dok je na B92. Tako da ja imam to mišljenje zbog svih tih skupljanja potpisa i to da je bitan metod kako će se raditi, bitnije od... po meni, bitan je i odabir članova ali je isto tako važno i kako će se raditi i na koji način.

Sandra Orlović: Pomenula si nešto jako bitno, ulogu medija i kako bismo trebali da iskoristimo. Evo, recimo, možda je dobar šlagvort da počnemo diskusiju o tome da li bi, recimo, uloga medija tokom rata ili pre rata, možda bio deo kojim bi trebalo da se bavi komisija. Ili recimo, šta meni pada napamet, osim, naravno, nekih neupitnih kršenja ljudskih prava, ubistava, genocida, etničkog čišćenja i tako dalje, da li bi možda ta komisija, mislim ovo je znači moje lično mišljenje, da li bi možda ta komisija trebalo da se bavi uništavanjem religioznih objekata, kulturno-istorijskih spomenika. Dakle, ja sam bila sama svedok kada su u Bijeljini 1993. godine u toku jedne sekunde u jednoj noći četiri džamije dignute u vazduh. Tako da je to nešto što je u mom sećanju onako još uvek jako živo. Da li imate neki predlog u tom smislu? Šta bi, po vama, osim ovih nekih kršenja ljudskih prava, za koje verujem postoji konsenzus da se moraju istražiti i utvrditi činjenice o njima, da li postoji još nešto što, po vama, zahteva pažnju te komisije?

Ljiljana Radovanović: Mislim ovo... To za medije, to je posle u ove, što bi rekli *imenovane* jer oni su na kraju isto krivi. Mislim, koji su... bar u Srbiji. Ja pričam ovde gde sam živela i kako su prenosili šta su radili. Mislim, na koji način su svakog dana... na prvom i drugom programu vi ste samo mogli da gledate srpsku stranu rata...

Nataša Kandić: Hajde da se vratimo na ovo što je... Ima u Srbiji jedan određeni broj organizacija za ljudska prava, koje veoma drže do konteksta u kojem se sve to događalo. Pa mislim da je dobro da mi o tome danas razgovaramo.

Milan Antonijević: Mislim da to u velikoj meri određuje i budućnost komisije i izvodljivost cele operacije. Da li je moguće, u stvari, doći do toga, do komisije koja bi se prevashodno bavila kontekstom ili je neophodno na jedan drugi način, možda malo perfidniji u ovom trenutku, doći do, u stvari, istog cilja, samo je sastavljen od više koraka. Samo bih još odgovorio i za medije, ovo što si rekla, mislim da je jako teško odvojiti medije od politike i od ovog uticaja na državu. Mislim, ukoliko država stane iza jednog ovakvog projekta, što mislim da je, u stvari, glavni cilj svih nas koji se bavimo i ljudskim pravima i civilnog društva, da država stane iza ovog projekta, onda ćemo imati jedan deo medija kao naše saveznike, prirodne saveznike, jer oni idu po automatizmu uz državu. Samim tim mislim da može i da se demontira uloga pojedinih medija mnogo lakše nego da odmah idemo sa tim da će se komisija baviti, u prvoj liniji, i ulogom medija. Mislim da je opet to još jedan korak koji mora kasnije doći, da se isto provuče uloga medija, koja je očigledno jako velika ali mislim da to ne treba isticati u prvi plan kao nešto ka čemu regionalna komisija treba doći. Znači, to mora ostati negde zabeleženo, ali ne da bude front sa koga mi nastupamo prema državi, jer onda ćete odmah imati i kontraudar medija i mislim države će mnogo lakše odbiti naše predloge.

Sandra Orlović: Dobro. Ali jedan od zaključaka konsultacija sa novinarima u Sarajevu, čini mi se, jeste bio da su novinari sami izrazili želju da se unutar njihove struke, dakle, utvrdi neka vrsta odgovornosti, znači, pojedinačna odgovornost onih koji su...

Milan Antonijević: Da. Pa mislim da će sutrašnji dan pokazati mnogo, pošto imamo konsultacije sa medijima koji rade na prostoru Srbije, kako će to i koliko će to izvodljivo biti u našoj sredini. Tako da mislim da je još rano govoriti ali treba biti veoma obazriv po ovom pitanju, jer je, mislim, uvek bilo... mediji su oduvek bili podrška državnoj politici. To je tadašnja državna politika. Znači, ukoliko se država odrekne svoje tadašnje politike, moći će i mediji mnogo lakše da se demaskiraju i da se otkriju i podtekst i sve što je postojalo.

Sandra Orlović: Hvala. Bogdan Ivanišević, intervencija.

Bogdan Ivanišević: Pitanje za Natašu. Ti si pomenula neke domaće nevladine organizacije. Kako partneri iz Hrvatske i Bosne vide to pitanje, da li se treba baviti uzrocima, kontekstom? Pretpostavljam da tamo postoji sklonost da se bavi komisija i time, zato što postoji snažno rasprostranjeno uverenje da je odgovornost Srbije tu očigledna i da bi to trebala komisija da konstatuje. Tako da ne znam, mislim da to jeste važno. Ne samo da u Srbiji ima raznih mišljenja kod nekih nevladinih organizacija i drugih, nego verovatno postoji, možda čak i u većoj meri i kod drugih. I to tvoje pitanje... Mislim da ne postoji jasna predstava o tome i da je to još uvek otvoreno pitanje. Ja lično zaista, ponavljam, mislim da ne treba komisija time da se bavi, jer ne vidim kako mogu da se slože. Kako mogu u Hrvatskoj da se slože? Kako mogu o odgovornosti za rat u Bosni i Hercegovini da se slože Srbi i Bošnjaci? Jer neko će reći – ovi su odbili Kutiljerov plan. Drugi će da kažu – ma ne... Mislim, ne vidim kako tu može konsenzus da se postigne. Ali moguće je da je ovakvo mišljenje u manjini, naročito ako bi se sa njim izašlo u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj ili na Kosovu.

Nataša Kandić: Ja mislim da mi apsolutno ove konsultacije ne treba da vodimo u tom pravcu, niti da postavljamo tu dilemu. Mi smo prošli put u Beogradu na jednom sastanku u jednoj maloj radnoj grupi raspravljali to i upravo je to. Bilo je i onih iz Bosne koji su smatrali da se treba baviti uzrocima – ko je počeo, kako je to izgledalo. To je u stvari ona standardna priča koja stvarno postoji u čitavom regionu a to je da se jednom kaže ko je žrtva a ko je dželat. Ja mislim da je to jako opasan teren. Kada sam ja krenula sa tom inicijativom, meni je odmah na početku bilo jasno da ovakva jedna inicijativa, ako hoćemo da dođemo do formiranja te regionalne komisije, da ona stvarno zahteva jednu veliku obazrivost i stalno da se na to fokusiramo šta mi hoćemo. Mi hoćemo da pokušamo da dovedemo nekoga pred zid i da mu kažemo – to si ti. To ne možemo da dobijemo. Ja bih najviše volela kada bismo mogli srpske vlasti prethodno da im to uradimo i da ih dovedemo i da onda vidimo da li će ove nove vlasti da kažu – e pa da, jeste tako, mi preuzimamo odgovornost. Ili hoćemo da se ponašamo odgovorno. A to je... a to podrazumeva i to, da učinimo sve što je moguće da stvorimo jednu činjeničnu građu, jedan zapis koji će biti zasnovan na činjenicama, na pouzdanim činjenicama, što se nikada nije ovde na ovim prostorima dogodilo. Da li hoćemo da se svuda naprave ti poimenični popisi stvarnih žrtava? Je li hoćemo da pokušamo da nešto ostavimo budućim generacijama da mogu sami da zaključuju? Ili ćemo da se raspravljamo oko toga da hoćemo uzroke, hoćemo li da kažemo – Srbija je agresor.

Bogdan Ivanišević: Još samo jednu stvar, Nataša. Mislim da smo zanemarili malo, bar u ovih pola sata, možda je ujutro bilo, i drugi aspekt i doprinos komisije, a to je da se čuju žrtve. Ali to jako puno znači, da prepoznamo humanost jedni u drugima, predstavnici različitih naroda. To je ono čega do sada nije bilo. Znači, nije samo stvar u prikupljanju činjenica, nego i u slušanju žrtava. Ali to zvuči kao fraza *slušanje žrtava*. Mislim da je to izuzetno važno kad ih vidimo. Meni privatno je to jednako važno kao i utvrđivanje činjenica. Ali mnogo mi je važnije to nego da se upre prst u Srbiju ili u bilo koga i kaže – vi ste *bad guys*...

Nataša Kandić: Ali ne možemo to da postignemo. Ja bih volela...

Bogdan Ivanišević: Da, kad bismo mogli OK. Ali...

Sandra Orlović: Boban Stojanović.

Drago Kovačević: Ja bih da...

Sandra Orlović: Izvinjavam se Drago.

Drago Kovačević: Ko sad?

Sandra Orlović: Boban pa vi.

Boban Stojanović: Da, Boban Stojanović. U prilog ovoj diskusiji moj glas. Mislim iz mog nekog malog iskustva, pre svega, u radu sa mladima na ovom polju, mislim da bi postojanje činjenica bilo jako važno. Jer ovo su stvarno trule i jalove diskusije – ko je prvi počeo. One su same po sebi infantilne i zapravo negde razvodnjavaju priču. Ono što bih ja nekako voleo u ovom radu da imamo, jesu zaista te činjenice koje su... ne ono sa Wikipedije i tako nekako banalne, nego koje jesu prave i na osnovu kojih bismo i mi kroz naš rad ali i da kažem, ta neka budućnost neke generacije koje sada stasavaju, zaista mogle da grade odnos prema zločinu. Meni bi to nekako bilo važno da izađe iz ove komisije. Znači, da izađu činjenice o kojima mi pričamo: kad, kako, gde, pa i koliko, što je ovako vrlo ružno ali jeste važno. Jer ta priča o tome ko je prvi počeo, je ono, doći ćemo do kosovskog boja, pa onda, mislim, pre kosovskog boja, to nigde neće voditi. I evo, to je nešto... sve vreme slušam, vrti mi se prosto ova misao još iz onog prvog dela diskusije. I takođe, nešto bi meni sa ove, možda, aktivističke strane, znači možda ne tako institucionalno, bilo važno a to me nekako inspirisalo ovo što je Marijana govorila, mislim da se odnosilo na Afriku, jeste to utvrđivanje tih nekih možda i datuma, koji bi bili važni i da nekako možda budu institucionalni. Meni je bilo grozno pre par godina kada sam saznao, iako je to nekako uvek nadohvat ruke, da je nama dan sećanja na Holokaust zapravo datum kojim se obeležava kao Dan sećanja na žrtve Jasenovca. I to je opet jedan onako važan, uopšte ne zanemarljiv, uz puno, naravno, poštovanje prema žrtvama Jasenovca, pokazatelj koliko ne postoji volja da se zapravo nešto što jeste i mnogo veće po obimu i mnogo strašnije, nekako prosto je oduzimanje te snage čak i na kontekstu tog Drugog svetskog rata gradimo neko sećanje. Ne, mi ćemo graditi naše. Ja se bojim da, zapravo, u celom regionu može doći do toga. A opet nekako ako ti uperiš prst, onda nekako svi drugi skidaju odgovornost. I to je sad, naći ćemo najvećeg krivca a mi malo manji, kao nećemo baš biti izvedeni pred zid, što je važno. Ja hoću da mi sutra neko kaže kako se odnosi prema tom i tom broju žrtava, na primer, iz Srebrenice, a ne

sad kako je do toga došlo. Naravno, to je važno. Verovatno će i time da se bave, verovatno će se baviti ali opet u okviru ove komisije mislim da bi to bilo najvažnije.

Sandra Orlović: Hvala, Bobane.

Marija Radoman: Bobane, izvini .... Rekao si za uzroke rata da je infantilno. Znači, tebi je infantilno ono što ti izabereš. Tebi je Srebrenica infantilna....

Boban Stojanović: Ne... Mislim...

Marija Radoman: Tebi je pitanje o uzrocima rata infantilno?

Boban Stojanović: Nije infantilno... ali neću...

Marija Radoman: Ne, hvala. Rekao si...

Boban Stojanović: ...sada da se pravdam....

Marija Radoman: Ne moraš, ne moraš. U redu...

Boban Stojanović: U redu...

Sandra Orlović: Molim vas samo malo ton da bude kolegijalniji. Mi smo ovde negde svi, da kažem, na istoj strani i nema potrebe za tom vrstom diskusije. Evo, Drago Kovačević pa potom Sedat a onda Mirjana Vojvodić.

Drago Kovačević: Ono što moramo imati u vidu jeste sva osetljivost ove teme. Dakle, mi ćemo ovde morati naći najmanji zajednički nazivnik oko čega je moguće postići konsenzus. Znači, tu političku volju i tu će trebati biti jako pažljiv ali mislim da je potpuno jasno šta je cilj. **Ovde je cilj utvrditi bilans, znači to šta se dogodilo. Taj bilans i to bilans sa aspekta žrtava** i već sveg drugog što će onda biti druga vrsta veštine kako svemu tome odrediti mandat. Jer zamislite vi u četiri vlade mandat, ono u slovo, mora biti isti, jer će to biti jedna komisija. Dakle, tu treba biti, ovako narodski rečeno, hodati pažljivo kao po jajima, mislim bez daljnega. Jer jedna je stvar ovde šta ćemo mi kazati jedni drugima. To manje više sada može biti, ne znam, ali ovo je nešto drugo. **Taj bilans mora biti nesporan. On neće možda doneti sve ali će doneti rezultat.** Evo, samo da dobitak od toga bude pristup toj Haškoj arhivi, odnosno bazi podataka, samo... što je otprilike nesporno.... samo sabrano masu toga... Sam sam u jednom predmetu bio svedok pa sam video, ljudi tamo imaju.... samo biti tu, to je jedna osnova za proučavanje, za izvođenje zaključaka, za interpretacije. **Ovakvo stanje koje danas imamo je najgore. Ovde je sve moguće u ovakvim varijantama. Ako izađete sa podatkom koji je nesporan, onaj kaže – a što ti ne pričaš gde su ono stradali Srbi** ili onaj, ili nemam pojma. Dakle, dobitak bi bio dobiti potpuno nesporan bilans. A to je moguće na taj način, pa i ne bili svi zadovoljni, tim mandatom, koliko sam razumeo iz onog što je Marijana pričala, videli smo ta iskustva, iako su ti sukobi tamo imali potpuno drugi karakter, drugačiji je kontekst njihov bio, događalo se unutar jedne države. Ovde će se dogoditi jedna stvar, da će onaj koji bude radio u Srbiji, sad zapravo najviše popisivati nekakve srpske žrtve, jer objektivno, stradalnici, žrtve koji su bili u Hrvatskoj ili u Bosni i Hercegovini, sada su

u Srbiji ili Srbi sa Kosova, je li. Tako da će to biti ono što... nešto do sada se ovamo, kada se pričalo o zločinima i utvrđivanju, onda je ovde bilo i najviše zločinaca. Ovaj, ti mandati će imati ali unutar same... imaćemo mi žrtava... Ima, recimo, tog nasilja, žrtva, stvari koje su se događale i na Sandžaku. U Crnoj Gori onaj tamo prostor Bukovice ili ne znam, gde su još neka sela spaljena i tako dalje. Mislim, zavisno je sada od... prosto da ne širim tu stvar. Ali jedino šta sam hteo reći, dakle, utvrđivanje te bilanse nesporne, od tri ili četiri strane, koja je potpuno nesporna, je jedan dobitak o kome u ovom momentu možemo samo sanjati.

Sandra Orlović: Sedat pa Mirjana Vojvodić.

Sedat Vrcić: Dobro, ovako, ja bih stvarno sada išao na to da stvari polako spuštamo na neki konkretni nivo. Izvinite, bar tako razmišljam. I neko je tu rekao da činjenice treba... i da, hajde da posao komisije bude utvrđivanje. Ja ipak ne mislim da postoje tri ili više nacionalnih istina. Ja mislim da postoji jedna forenzička istina. I valjda bi to trebalo da bude, posao, misija ili kako god to nazvali, REKOM-a, utvrđivanje i objavljivanje. Ovaj, dalje, bojim se da ćemo se razići odavde sa utvrđenim nekim osnovnim principima a nećemo imati ni neki okvirni plan nekih prvih koraka o tome šta treba raditi. A ja ovde oko sebe vidim neke dobre pravnike. Vidim ljude sa velikim iskustvom u javnom radu. Vidim neke vrlo motivisane ljude. Možda bismo trebali da vidimo, ja bih predložio, da se već počnu djeliti prva zaduženja. Ovo, pretpostavljam, nije jedini sastanak u ovom ili okvirno istom sazivu. Ko će, ne znam, napraviti tim za lobiranje, za komunikaciju sa sličnim organizacijama u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj? Možda za lobiranje političkog miljea? Možda ovde neki ljudi imaju mogućnosti ili pristup i tako. Ja bih... jer mislim da nam je okvirno otprilike jasno šta nam je raditi, zar ne?

Sandra Orlović: Jeste, hvala. Samo znači, informacije radi, tokom ovog konsultativnog procesa već su formirane neke radne grupe koje će se baviti specifičnim problemima a u samom procesu. Tako da postoji, recimo, Radna grupa za medije, Radna grupa za lobiranje, Radna grupa za žrtve i tako dalje. Malo detaljnije informacije možete naći u materijalima. Ima ih podosta, pa verujem da niste uočili.

Sedat Vrcić: Još jedna stvar, izvinjavam se, zločini, naravno ne tako obimni i tako teški kao što su se dešavali, ne znam, u Vukovaru ili Srebrenici, što je Drago pomenuo, što se dešavalo u Sandžaku. To su zločini koji su se desili na teritorijama koje nisu bile zahvaćene ratnim dejstvima ali su se dešavali u sjenci rata, kao neki odjek rata u tim prigraničnim područjima i tako. Mislim da bi i to trebalo...

Sandra Orlović: Apsolutno. Apsolutno...

Sandra Orlović: I Drago je spomenuo Bukovicu. Ne dolaze u obzir smo ratni zločini, nego i druga teška kršenja ljudskih prava, pa dakle, nećemo biti robovi tih definicija...

Sedat Vrcić: Da, jer to je nešto što je išlo u paketu.

Nataša Kandić: Tako je.

Sandra Orlović: Da. Mirjana Vojvodić a potom Ilda Habota iz Sandžačkog odbora.

Mirjana Vojvodić: Mirjana Vojvodić, Odbor za građansku inicijativu iz Niša. Ja bih samo da ukažem na jednu mogućnost koja je mene, kada sam pratila literaturu o radu Komisije za istinu i pomirenje, ovako pala u oči. To je razlika, Marijana će mi, nadam se pomoći, između velikog broja ljudi koji su se prijavili da učestvuju u radu komisije za istinu, da svedoče, da kazuju svoje životne priče i broja onih slučajeva koje je komisija na neki način obradila i pravosuđe kasnije i na osnovu tih iskaza procesuiralo i broja onih ljudi koji su na osnovu toga što su preživeli to što su preživeli, čija su ljudska prava bila oštećena do te mere, dobili neku društvenu satisfakciju, odnosno državnu satisfakciju u vidu materijalne nadoknade, reparacije, drugačijeg društvenog statusa i tako dalje. Mislim da bi u tom smislu trebalo imati u vidu i pažljivo nekako artikulirati i videti koja su ta očekivanja ljudi koji će govoriti pred komisijom. Šta je to što oni očekuju, osim toga da budu saslušani i da budu uvaženi kao ljudi kojima se desilo zlo. Šta je to što oni očekuju od društva, odnosno od države, jer taj raskorak se, recimo, u komisijama u Južnoj Americi i u Africi... time se meri neuspeh ili uspeh komisije. Ali se ljudska patnja produžava sada na neki malo drugačiji način, u stvari, civilizovaniji, da tako kažem. Pa bih u tom smislu, s obzirom da se fokusiramo na pojedinca, odnosno na žrtvu a taj neki broj pojedinaca koje bude komisija pridobila, da tako kažem, da kazuju, oni će izneti tu opštu sliku kao zbir činjenica i podataka, o toj slici će se pisati i disertacije i svašta. Znači, biće prostora za zaključivanje, da to ne radimo unapred. Mislim da bi trebalo da se fokusiramo na to kako mi iz civilnog društva možemo doprineti tome da se nedostaci sličnih tela koja su delovala u drugačijim istorijskim okolnostima, u drugačijim kontekstima i tako dalje, prosto ovde u ovom našem radu ublaže. Teško da ih možemo izbeći sasvim ali kako se mogu ublažiti. To je jedno. I drugo, mislim da bi trebalo osmisliti ili bar razmišljati o tome šta sa građom posle koju će komisija svojim radom, neosporno stvoriti, kako sa njom postupati, odnosno kome će ona biti dostupna i na koji način. Hvala.

Sandra Orlović: Hvala. Ilda izvoli.

Ilda Habota: Ilda Habota. Ja mislim da je jako, jako važno stvoriti jednu ovakvu komisija koja bi se bavila, znači, upravo tom tematikom o kojoj smo danas pričali i ja zaista svim srcem podržavam tu ideju, kao i organizacija iz koje dolazim. Ali ima nešto što mene plaši. A to je činjenica da naši političari, naša, znači, politička elita, naše društvo još uvek nije spremno da se suoči sa prošlošću iako mi već godinama uporno radimo na tome. Pa ja mislim da bi bilo važno da, s obzirom, da mi podršku političara ne možemo da dobijemo, da nekako i na neki način tražimo podršku međunarodne zajednice. Jer znamo da u našoj zemlji mi ništa ne možemo da postignemo ako međunarodna zajednica ne izvrši pritisak na naše političare. Ma šta god da je to bilo. A pogotovo ne ako se radi o ovako nečemu što je zaista, zaista nešto što boli naš narod i za šta znamo da oni nikada neće biti spremni to da prihvate, jer naš narod, mislim na građane Srbije, iako nisu možda ni krivi ni odgovorni za sve zločine koji su se desili, pa da li su to bili zločini za koje je kriva ili odgovorna država Srbija ili neko drugi, oni to nekako shvataju kao da to vređa njihovu nacionalnost i onda ne žele da se pomire sa tim. I mislim da bi političari ali i mediji, naravno, bili ti koji bi trebali da utiču na to ali opet pod pritiskom međunarodne zajednice. Pošto ste rekli da treba neki predlog da damo, ja mislim da bi to bio moj predlog.

Sandra Orlović: Hvala. Pa mi smo već predvideli taj tvoj predlog i naravno, nama je u planu, odnosno svima nama je u planu, kao Koaliciji za formiranje REKOM-a da se uporedo sa obraćanjem vladama u regionu, obratimo i Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija i Evropskoj

komisiji. Mogu da kažem da mi već sada imamo veliku podršku nekih stranih država čije su ambasade u Beogradu. Takođe je ovde sa nama predstavnik OEBS-a i od njih takođe dobijamo stalnu podršku u ovom procesu, tako da smo apsolutno svesni da bez podrške međunarodne zajednice ova inicijativa, rekla bih, ne može ni da se zamisli. Sledeći je Marko Veličković.

Marko Veličković: Ono što sam ja hteo da kažem, voleo bih da malo više verujemo da možemo dobiti podršku političkih elita i medija. Ne mislim... ne treba biti nerealan i onako suludo optimističana ali mislim... ja sam puno puta čuo, recimo, reč *nemoguće, nemoguća misija*. Mislim da to ovde treba što ređe da se koristi. Znači, treba da verujemo u tu neku odgovornost i spremnost ljudi da uvide da su odgovorni. Nismo se ni mi što samo sad ovde rodili sa ovim stavovima. Mislim, opet, jeste, to je takva situacija. Evo da prenesem jedno iskustvo. Juče smo imali te konsultacije sa ovim NPS-ovcima i tu je bilo petoro, šestoro ljudi koji su iz DS-a. Mislim, omladinci. Nema veze.

Sandra Orlović: Šta je NPS?

Marko Veličković: NPS, Škola nove politike Inicijative mladih za ljudska prava. Ne znam sad koliko su oni reprezentativni ali ljudi su tu izašli sa nekim stavovima koji su na tragu svega ovoga o čemu mi pričamo. Znači, za mene to nije nemoguća misija. Jeste teško. Isto tako, što se medija tiče nama treba nezavisno odgovorno novinarstvo. Isto tako treba da verujemo da u medijima postoji... i pojedinac može da učini mnogo toga za ovu stvar. Ako je neki novinar, koji radi na RTS-u, super, želi da preuzme odgovornost i da se stvarno pozabavi ovim. Ako taj medij krene da njega spreči, to ne može da se sakrije od javnosti. Znači, bilo koja individualna inicijativa u tim institucijama ne može da ne ostavi neki trag. Znači, ne moramo mi odmah da tražimo da RTS kao institucija to podrži ali hajde neka neko krene sa tim, pa neka ga neko spreči sa RTS-a i to je dobar šlagvort za tu promenu, recimo, u okviru, te institucije. Eto, toliko samo. Znači, više nekog poverenja.

Bogdan Ivanišević: Samo jednu rečenicu da dodam...

Sandra Orlović: Izvoli.

Bogdan Ivanišević: Osim interesa... ne, izvinjavam se, oko osećanja odgovornosti o kom si ti govorio kao razlog zašto to može. I ja mislim da je teško ali da može da prođe i kod političara i kod medija, pošto bi oni u krajnjoj liniji imali interes da to podrže, jer mislim da svedem to sasvim jednostavno: ova komisija će govoriti o stradanjima Srba sa Kosova. Zašto bi onda Srbi sa Kosova i njihovi politički predstavnici ili vlasti u Srbiji bili protiv takve komisije? Mislim, oni mogu da imaju neke probleme, zato što će govoriti i o stradanjima drugih koje je Srbija prouzrokovala ali bože moj. Mislim, ne bih ja to tako na početku rekao – ne, svi će političari biti protiv. Ipak na vlasti nije Slobodan Milošević, šta god mi mislili, ili u drugim zemljama slično bi moglo da se kaže. Tako da treba imati malo više poverenja...

Marko Veličković: Samo ovu jednu rečenicu. To što trenutno neko kalkuliše s nekim stvarima, ne mora da znači da nije svestan činjenice da mu vlast i demokratski sistem u zemlji je nestabilan dok god se ova pitanja ne razreše. Samo možda kalkulišu i sa vremenom, traže neki prostor. Ne bih, ono, totalno odbacio mogućnost da čak i u vrhu eto te političke elite u Srbiji postoji svest o

tome da neće moći da imaju stabilan demokratski sistem bez ovoga. Ja ipak mislim da su se opredelili da izgrade taj sistem.

Sandra Orlović: Hvala. Ilda nakratko a potom Jelena Nešić.

Ilda Habota: Ja nisam psiholog. Ne znam šta se dešava u glavama naših političara stvarno i da li bi oni to prihvatili ili ne bi prihvatili. Ali dosadašnje moje iskustvo mi govori da nema šanse. Znači, ja ne kažem svi političari. Postoje partije koje zaista... koje su spremne da to prihvate i koje su spremne da se suoče sa prošlošću. Ali kada sam ja malopre govorila političari, ja sam mislila na vladajuću koaliciju. Kako je moguće da sadašnja vladajuća koalicija prihvati to i prizna i suoči se sa prošlošću ako znamo da je jedna partija u toj vladajućoj koaliciji, u stvari, ona koja je velikim delom kriva za sve ono što se dešavalo o čemu mi danas pričamo? Ja sam na to mislila.

Sandra Orlović: Ilda, hvala ti. To jesu objektivni problemi ali ne smemo biti optimisti...lapsus, ne smemo biti pesimisti, treba da budemo umereni optimisti.

Bogdan Ivanišević: Tadić se izvinio svima...

Sandra Orlović: Ali pre nego što se obratimo vladama, i pre nego što nas oni odbiju, po tvom nekom osećaju, moramo izaći s nekim predlogom. Hajde sada da pričamo o tom predlogu. Jelena Nešić, izvolite.

Jelena Nešić: Hvala. Ja mislim da sama ova izjava o pristupanju sadrži već neki okvir. Možda to nije sad dovoljno razrađen okvir, da kažemo da imamo rešeno pitanje ali mislim da sadrži neke osnovne principe i da ne moramo možda da diskutujemo u ovom trenutku o mandatu, već da pričamo o tome na koji bi način praktično komisija mogla da se reši. I moje pitanje vama – da li je sada moguće da mi kažemo da mi želimo da iznesemo danas zaključak da koalicija predlaže članove komisije? Da li je to moguće rešenje? Da li je to jedno od rešenja? To je jedno...

Nataša Kandić: Ma ne...

Jelena Nešić: Ne, ne sve, naravno. Ali da li koalicija ima pravo da, na primer, 50 posto članova komisije predloži, što ne znači, naravno, i da imenuje. Ali makar da da predlog. I druga stvar. Htela sam da kažem, to je, u stvari, više komentar, s obzirom da se svi mi bavimo, možda u nekim manje-više različitim oblastima ali se bavimo menjanjem svesti, mislim da nema mesta razgovoru o tome da li je ovo optimistično ili pesimistično. Mislim da je ovo jedan posao koji je započet pre tri, četiri godine i ako je došao do ovde, mi prosto možda više ni nemamo prava da kažemo da sada ne možemo da budemo optimisti. Prosto, naš je zadatak da sada se priključimo ili ne. Odnosno, odluka da li ćemo da se priključimo ili ne ali mislim da od ovog trenutka pa nadalje treba samo da rešavamo te neke probleme i prepreke a ne da se bavimo da li može da uspe ili ne, pošto je to jedini način da dođemo do kraja.

Sandra Orlović: Hvala. Dženeta, izvoli.

Dženeta Agović: Dženeta Agović iz Tutina. Ja uopšte ne sumnjam u uspješnost ove inicijative, jer neću da sumnjam i verujem da je regionalni okvir, taj regionalni pristup jedino moguć i jedino on može da garantuje uspješnost utvrđivanja činjenica o tome šta se dešavalo na prostoru bivše Jugoslavije. I u to ime, ja pozdravljam sve ljude koji su seli, razgovarali... Documenta, Istraživačko-dokumentacioni centar iz Sarajeva i Fond za humanitarno pravo što su krenuli od te ideje i pozdravljam inicijativu za konsultacije sa civilnim sektorom ili kako beše ono, konsultacije sa civilnim društvom vezano za formiranje REKOM-a. Znači, krećem od toga da je REKOM moguć. Negde vidim da koliko god smo se mi bavili suočavanjem sa prošlošću i prolazili instruktaže i nešto pojedinačno radili u svojim organizacijama, smatram da to nije dovoljno. I koliko god da nam je bliska ideja da smo mi osobe posvećene toj temi i imamo želje da iskoračimo iz onoga šta nam se dešavalo, mislim da nama još uvek nedostaje jako puno znanja. I možda neki predlog, sad nemojte da me pogrešno shvatite, ljudi koji su tu, koji mnogo više znaju o tome od mene, ali ja prosto želim da priznam da meni nedostaje znanje iz oblasti, recimo, kako su... da više znam, da bliže budem upoznata sa tim kako su komisije za istinu i pomirenje u svim... koji su to uspešni modeli i neuspešni modeli. Da prosto učimo iz primera dobre prakse komisija koje su, recimo, u Južnoj Africi, kako ste rekli. To mi je onako privlačno i znači **moj predlog da ukoliko je moguće, da mi koji priznajemo da nam nedostaju ta znanja, da nam se omogući da se dodatno osnažimo kroz treninge ili edukaciju i da ovu priču spustimo na lokalni nivo. Znači, pokretanje ove priče u našim lokalnim zajednicama.** Ja smatram da je to važno. Druga stvar koju bih htela da kažem, jeste da... ne znam koliko je moguće sad i da li ja uopšte izlazim iz ove priče, jeste koliko mi možemo da utičemo, recimo, na proces obrazovanja ili – ja sam negde u izveštaju pročitala – neki predlog da bi bilo važno da predmet ljudska prava bude obavezan predmet, da uđe u obrazovanje srednjoškolsko ili za osnovnu školu. Sad, o tome možemo da pričamo. I treća stvar koja mene interesuje da li u samoj inicijativi postoji prostor za žene. Znači, kao što ste Marijana vi rekli da je komisija u Južnoj Africi bila podeljena na tri odbora, ako sam ja dobro razumela vas, da li može, recimo, da se onako planira i da li je to dobra ideja ili prosto **moj predlog da se REKOM bavi posebno ispitivanjem zločina silovanja, znači silovanih žena.** Hvala. Možda sam bila duga.

Sandra Orlović: Hvala. Pa evo, s obzirom da nema više prijavljenih, ja sam samo htela da vam kažem da vas zaista ohrabujemo da koristite ove materijale koje smo vam pripremili u fasciklama. Takođe na sajtu Fonda za humanitarno pravo možete pronaći transkripte nekih prethodnih konsultacija. Pored toga, na *youtube* možete videti svedočenje žrtava. Verujem da su neki od vas verovatno već prisustvovali forumima i *thruth-telling* konferencijama. Za one koji nisu, upućujem vas na *youtube*. Fond ima svoj poseban deo na *youtube* gde smo stavili svedočenja žrtava tako da možete da pogledate to tamo. I vi ste Dženeta jako dobro rekli da je potrebno znanje da biste vi dalje mogli da prenosite informacije o ovom procesu. I vi ste svi, zapravo, mali nosioci tog nekog procesa lobiranja na nekim nižim nivoima. S toga vas ohrabujem da koristite ove materijale i da širite informacije o samom ovom procesu. Nataša, vi ste hteli nešto?

Nataša Kandić: Pa ja mislim da nećemo da završavamo. Dajte da razgovaramo. Opet smo... počnemo nešto, pa onda završimo na nečemu opštem. Hajde da razgovaramo, da vidimo... kad kažemo – hajde sad svako na lokalnom nivo da počne. Nije to baš tako jednostavno. Nama nedostaju kapaciteti. Koje sve vrste kapaciteta? Znači, da moramo da sve ovo o čemu pričamo, moramo da apsloviramo, da usvojimo, da je to u nekom našem vrednosnom sistemu. Da mogu da

govorim ja, Dženeta, neko drugi, Marijana, da govorimo o tome. Znači, moramo da uložimo napor da što više upoznamo. Mi se trudimo da najrelevantnije tekstove o tome umnožimo i da ih delimo. Na primer, ovaj izvod iz knjige *Pomirenje nakon žestokog sukoba* je fantastičan. To je stvarno na vrlo malom broju stranica sadržano ono što je esencijalno za razumevanje zašto mi hoćemo tu komisiju. Ja ću, na primer, sutra da zovem Marijanu da govori o tome šta jesu komisije. Nama je potrebno da govorimo o tome da postoje različite zvanične i nezvanične inicijative. Brojne organizacije za ljudska prava u svetu su napravile veoma dobre projekte koji su se koristili u tim komisijama za istinu. Nama je važno da nam ona, kao dobar poznavalac, govori o tome šta je dobra praksa. Šta je bilo dobro u određenim komisijama. Hajde da mi pričamo, na primer, o toj komisiji u Argentini, oni su se bavili i bili fokusirani isključivo na pitanje nestalih. To pitanje nestalih, sudbina nestalih je i u našem slučaju vrlo važna. Imamo 17.000 nestalih. Hoćemo da se ta komisija bavi rešavanjem sudbina nestalih. Ako je komisija Vlade Republike Srpske uspela, dok su pisali onaj izveštaj, da pronađu, da identifikuju, da im ljudi jave lokacije 35 masovnih grobnica, pa valjda ćemo i mi uspeti. Znači, da i među onima koji su učestvovali, na primer, u Srebrenici, bilo je onih koji su smatrali da je došlo vreme da oni treba nešto da pomognu, da kažu, pa su javljali podatke o tajnim lokacijama masovnih grobnica. Ja mislim da bismo mi trebali da mislimo da će ta neka komisija sa tim kancelarijama, ja sam uverena, dobiti podatke o onome što danas ne znamo, blokirani smo. Ja sam, na primer, čvrsto uverena, znam da je u Mačkatici bilo spaljivanja albanskih tela ali kako da dokažem kad postoji jedna zavera ćutanja. I to se videlo kad smo mi, nevladine organizacije, predale taj zahtev skupštini. Oni ćute. Neće da odgovore na to. Zato što svi znaju da je to tačno. Ali imaju načina da skrivaju i skrivaju. Isto tako sam sasvim sigurna da u Srbiji ima još masovnih grobnica ali ne mogu da odem da kopam. A ako prijavim, oni će odmah da ih presele u ovom trenutku. Prema tome, to su toliko komplikovane stvari. Ali kada bi se stvorila ta regionalna komisija, kao u Republici Srpskoj, odjednom se nešto promeni, neki svič se uključi i ljudi osete neku moralnu potrebu da jave. Nama je potrebno da mi ovde stvorimo klimu da kažemo šta znači da onog Čedu Marića, ne znam ko ga je uspeo da čuje, da ga pustimo da stalno na televiziji o kojim on užasnim stvarima priča. On ima ozareno lice i priča da je on doživeo sreću. I sad neko očekuje sledeću rečenicu, ne znam šta, da je pronašao živog sina. A on kaže pronašao je kosti i voleo bi, kaže, takvu sreću kao što je on doživeo da dožive i oni drugi roditelji koji još uvek tragaju za svojom decom. Pa mislim da to u ovim ravnodušnim društvima niko ne razume. Ali moramo da učinimo da oni, da imaju neki sentiment, da se stvori neko saosećanje. I naravno, mi istinu, činjenice, ne možemo da utvrdimo samo na osnovu kazivanja žrtava, to je jasno. Ali ono što se njima dogodilo, jeste činjenica. On govori, on ne zna levo i desno šta se dogodilo ali ono što je on video, što je bilo ispred njega, to je nešto užasno. Obeležilo je njega, obeležilo je sve oko njega time što se događalo. I mi moramo da izađemo iz te ravnodušnosti, molim vas. Mislim, možete da primetite, ne treba čak, ja to posebno potenciram, da, naša intelektualna elita stvarno je ravnodušna. Njih se ne tiču uopšte, ma kakve žrtve. Ako može neka televizijska emisija u kojoj će oni o tome da govore. Njih ne zanima. Pa zar vi mislite da bismo mi ovde doveli, da bi došla neka imena da raspravljaju sa nama. Ma ne. Za njih bi to bilo gubljenje vremena. Ne. Ne bismo ih doveli. Ko zna šta će biti u trenutku kada se vidi... kada dođe taj trenutak da je izvesno da će se to formirati, e verovatno će se tada probuditi. A sada mi imamo nezainteresovane novinare, ravnodušne intelektualce. E pa, dobro je to što među mladima možemo da pronađemo i da imamo i da računamo na njih da ima među njima onih koje to zanima. I neka Marko ponovi, mi stalno ponavljamo ono što je on jednom rekao, imamo zapisano i tako smo obeležili te konsultacije...

Iz publike: Za odnos prema zločinima?

Nataša Kandić: Da, da. To je on onako stvarno vrlo tačno i precizno rekao šta treba da bude odnos mladih prema prema tom teškom nasleđu. Ali ima toliko stvari o kojima mi treba da razgovaramo. Svi znate isto, kada se ovde pomene pomirenje, da ovde odmah postoji jedan ovako... odmah jedno... neće niko da razgovara. To je kod nas jedan nepopularan izraz. Ko zna šta ljudi... Ne znaju... Stvarno možda je to bilo primereno upotrebljavati za južnoafričku komisiju, za tamo tu situaciju, za Latinsku Ameriku. Za naš kontekst neki to nije neki proces koji bi bio ovde svesrdno prihvaćen. Jednostavno, on nailazi na blok, svi imaju blok od toga i zato mi koristimo nešto što je karakterističnije, što je primerenije, s obzirom da mi u ovaj proces ulazimo u vreme kada imamo već dosta održanih suđenja za ratne zločine. To je znači odgovornost, pa ne znam, solidarnost, pa onda računamo da dobijemo i sliku te institucionalne odgovornosti. Pa mislim ako dobijemo to sa tom komisijom, onda smo, čini mi se, mnogo dobili na stvaranju tih nekih garancija ili neiznošenju činjenica o tome da ništa nije incidentno, ništa nisu... na nivou pojedinaca da su nešto... ukrali uniforme, puške i krenuli sa nekim vozilima u rat. A to je kod nas zvanična verzija. Kad god je nešto užasno, kad god je Srebrenica, onda oni kažu – jeste, to su neke kriminalne grupe koje su se obukle i otišle, odmetnute. Ali ima jako puno pitanja o kojima treba da razgovaramo. Da li u ovoj situaciji, posebno, na primer, u Srbiji, kad mi imamo, u stvari, na delu jedno pomirenje onih političkih snaga koje su, zapravo, bile odgovorne za taj rat i sad nekih onih demokratskih snaga koje su na vlasti. Imamo jedno.... šta ćemo više ako imamo za ministra onoga koji je nekad bio portparol tamo. Ili te priče da ćemo sada mi BIA-u otvoriti ili da će to postati jedna demokratska institucija koja će pristati da bude pod civilnom kontrolom i da će dati podatke koje poseduju. Pa ne, nego mi moramo da tražimo na razne načine da ih navedemo da daju. Zato mislim da je i za ovu našu komisiju korisno ovo što je Istraživačko-dokumentacioni centar uradio, napravio taj poimenični popis žrtava. Znači, jedna politička priča je zapravo zamenjena činjenicama. Mi sada radimo, kada je u pitanju Kosovo, poimenični popis žrtava na Kosovu. Posle toga hoćemo da radimo poimenični popis državljana Srbije i Crne Gore koji su stradali, ubijeni ili nestali u oružanim sukobima. Pa naravno da je tu i... ko je ono pomenuo 2001. godine, Marija, na jugu Srbije, naravno da mi imamo unutrašnji oružani sukob, tako je, koji bi svi da zabašure kao da ne postoji. A ne znam koliko, ima bar 70 žrtava. Pa onda imamo opštinu Priboj, Kukuroviće, imamo Sjeverin, imamo Štrpce. Sve su to državljanjani Srbije. Pa imamo, ne samo njih, imamo još i neke druge. Pa imamo Bukovicu, pa imamo...

Sandra Orlović: Imamo mobilizaciju izbeglica.

Nataša Kandić: Pa jeste. Imamo mobilizaciju izbeglica, nezavisno čiji su državljanjani. Tako da imamo... Osim toga, znači znamo šta bismo sve obuhvatili. Znači, od prvog nekog januara 1998. godine....

(nerazumljivo, preklapanje, svi pričaju u glas)

Nataša Kandić: Pa 1998. godine, februar 1998. godine...

Sandra Orlović: Misliš na Kosovo....

Nataša Kandić: Ne, ne. 1991. godine. Da, da. I na Kosovu. A onda, pazite, biće tu problema i u okviru civilnog društva. Samo da vam navedem jedan primer. Mi radimo taj poimenični popis žrtava i cilj nam je da na kraju napravimo tu *Kosovsku knjigu pamćenja* u nekih pet, šest tomova, po ugledu na jednu irsku knjigu *Izgubljeni životi*, gde će poimenično biti nabrojane sve žrtve sa malim, kratkim opisom o tome šta se dogodilo toj osobi. I onda jedan od naših istraživača razgovarao je sa nekim Srbinom iz Gračanice i onda mu je rekao, eto, onako sav važan kaže – „i na kraju ćemo u toj *Kosovskoj knjizi pamćenja* imati i sve žrtve“. A ovaj odgovara – „šta kažete, i Albanci će da budu u toj knjizi. E, onda ja u tu knjigu neću“. Zamislite gde smo mi. Sva sreća je što je... ja se ne bih iznenadila da među političarima takođe ima onih koji tako misle. Ali bili smo upravo zbog tih nekih podataka kod ministra Šutanovca i on je jako dobro odmah shvatio koliko ta stvar ne bi vredela uopšte kada bi postojao taj toliko jak otpor da ne može da se napravi zajednička knjiga. To bi onda stvarno sve bilo uzalud, zato što bi bilo evidentno da smo mi još na tom ratnom polju i da nama nema pomoći. Ali daje nadu to, čak što su ovi razni ekstremisti, što podržavaju to. Mislim na ekstremiste u udruženjima, naročito Srba sa Kosova, koji su nekad dovodili po 1.000 ljudi ispred naše kancelarije a oni sada shvataju da su oni izgubljeni bez tog regionalnog konteksta, bez tog regionalnog nivoa. Da oni shvataju da je... Čak i oni koji su bili na tim konsultacijama, ja sam rekla nešto, rekli smo da oni moraju da računaju na to da je Srbija ravnodušno društvo, da se tu nije odvijao rat, na toj teritoriji. Potpuno za mene Kosovo je tamo negde, Srbija ovde. I oni nisu reagovali. Reagovao je jedan, Dragan Pjevač je reagovao na to da me upozori da budem malo obazrivija ali niko od ovih Srba sa Kosova. Zato što su oni na kraju shvatili da to jesu neke činjenice. I šta sad? Oni prihvataju da je to tako i oni znaju da je Srbija zapravo strašno ravnodušna, da nikad niko nije izašao na ulice kada su oni na jedan ekstreman način reagovali, protestovali. Onda im je potrebno da vide da žrtve iz drugih zajednica hoće da ih slušaju. Ja sam smatrala velikim uspehom kada smo 2005. godine uspeli da zajedno dovedemo žrtve Albance i Srbe i kada su oni na jednom skupu govorili o tome šta se njima lično dogodilo. I posle tog skupa ovi neki Srbi kažu – „eto, da nismo seli, ne bih znao da nam se isto dogodilo“. Nije se, naravno, isto dogodilo. Ali to je u tom trenutku najviše što su oni mogli da kažu. Eto, da im se isto dogodilo i da nisu seli sa Albancima ne bi to znali. A vas molim, dajte da se vratimo da vidimo šta je to što mi sa ovom komisijom možemo da dobijemo. Ja mislim da te naše priče o menjanju obrazovnog sistema, obrazovnih programa, udžbenika, da bez ove komisije i bez tog zapisa koji će da stvori ta komisija, mi nikada nećemo izmeniti udžbenike. Ali kada bude ta komisija dobila taj činjenični zapis, kada ga bude objavila u tom izveštaju, on obavezuje. Obavezuje da se udžbenici moraju usaglasiti sa činjenicama u tom izveštaju. Jer taj zapis će da sadrži i sve ono što je u presudama. Mi u ovom trenutku imamo te presude ali mislite li da ovi u Ministarstvu za obrazovanje znaju za ijednu presudu. Ma ne. Ja ne verujem uopšte da bilo ko od njih zna. Oni samo znaju da eto, jedan Martić, on je osuđen na 35 godina....

Ljiljana Radovanović: I da je Haradinaj oslobođen.

Nataša Kandić: Da. Onda šta je... Možemo da razmišljamo da vidimo kako da počnemo sa tim malim programima gde će ljudi da uče, da čuju šta je to dobro iskustvo. Ono što Marijana danas nama priča da možemo mnogo puta to na raznim mestima da slušamo, da organizujemo, da onda ljudi dovode u vezu to što se tamo dogodilo, to što je tamo učinjeno ili šta je... zašto je, na primer, ta argentinska komisija... zašto mi danas ponovo u Argentini imamo aktivizam organizacija za ljudska prava. Ili, na primer, da govorimo o tome da je u Argentini bio strašno jak taj pokret organizacija za ljudska prava. Dajte da vidimo da li mi možemo ovde da imamo, da

kažem, taj jak pokret, to je ono što je ova koalicija, tu jaku koaliciju, da to ostane, da kažem, zabeleženo u svim dokumentima zauvek da je ovde te konsultacije vodila ta koalicija. Znači, da je ta jasna svest i ta potreba o tom regionalnom pristupu da je, pre svega, sazrela u civilnom društvu, u nevladinim organizacijama, u organizacijama za ljudska prava. Zašto mi stalno sa ovih svih skupova pravimo te transkripte? Zato što oni pokazuju taj jedan razvoj, od te jedne prve ideje, samo jedne onako lepe vizije ali nedovoljno jasne, pa kako se to razvija, gde smo danas. Ali danas svi treba da uradimo i uložimo što više napora da dođemo do toga da već vidimo to neko regionalno telo, da vidimo šta bi ono tačno radilo, na koji način bi... Sudbina nestalih nam je važna. To mora da bude u sastavu toga. Da vidimo... Marijana je danas govorila koliko je bilo ljutnje žrtava onih bivših logoraša zašto oni nisu bili obuhvaćeni tim projektima komisija. Da vidimo šta je... kako bismo kod nas mi definisali ko je sve... ko sve spada u žrtve. Da li bismo, da li je moguće uopšte, na primer, da uključimo u neka javna saslušanja one koji bi pričali o tome kako su izbegli iz svojih kuća. Da li je to nešto... kada smo imali svuda masovna preseljavanja, masovne odlaske. Možda ima smisla da to pokažemo kroz saslušanja o deportacijama. Možda treba da razmišljamo kako bismo, kako bismo, na primer, ta saslušanja... da razmišljamo o tome kako bismo sklopili tu čitavu sliku. Mi vidimo na tim našim malim konferencijama kada hoćemo da damo sve, da ima žrtava iz Hrvatske, iz Bosne i Hercegovine, sa Kosova, koliko to nije jednostavno napraviti, o čemu sve treba voditi računa. Onda smo videli da nema ljutnje ukoliko, na primer, ima... sad smo na Beogradskom forumu imali jednog Albanca koji je svedočio o jednom užasnom zločinu u njegovom selu, gde je ubijeno pet članova njegove najbliže porodice, četiri sestre i majka. Onda smo, sticajem okolnosti u Hagu je svedočio pod zaštitom vojnik koji je u tom selu učestvovao u jedinici i ubijao te njegove sestre. I to je jedan onako spoj koji je bio užasan. I niko se nije bunio zašto o jednom događaju imamo dva svedoka. Niko nije rekao nijednu reč. To znači da uvek ljudi koji slušaju, slušaju i da se odnose prema težini onoga što čuju, prema užasu onoga što čuju. Tako da su svi posle toga pričali o tom događaju, da su onda pričali, ne znam... ostala je... i dan-danas se prepričava taj jedan čovek koji je vrlo kratko govorio o tome kako je on završio u logoru, kako je njegova žena ostala, kako su na kraju u kući njegove žene napravili javnu kuću dok je bio on u logoru. Govorili su mu da je ona živa. U stvari, nju su već bili ubili. Ceo njegov život je bila ta njihova kuća i njegova žena. I na kraju ničega nije bilo. I on kaže – „i ja sam danas sam, bolestan“. I nema nikoga, nikavo priznanje. Nikome nije važan. Nikome nije bitan. Užas jedan.

Bogdan Ivanišević: Nataša, možemo li da se vratimo na... Ne metodološki, nego ono što ste vi govorili, šta dalje, da bi ljudi imali jasnu sliku kada odu odavde.

Nataša Kandić: Hajde.

Bogdan Ivanišević: Meni se čini da postoji konsenzus da je REKOM dobra stvar, ako bi mogao da se uspostavi, da se uspostavi, to nije sporno. Ali kako doći do toga? Kako mogu organizacije da se uključe? Mislim, kada je reč o ovom... u domenu treninga, ovo o čemu sta vi govorili, ja ne znam u kojoj meri je... to, naravno, i košta i ne znam koliko je to izvodljivo. To vi možda bolje znate. Ali, recimo, izvodi iz ove knjige *Neizrecive istine*, od Prisile B. Heiner, koja je jedna, ne znam, od vodećih, dva, tri vodeća svetska stručnjaka za pitanja komisija za istinu. Ta knjiga je prevedena, postoji kod nas u Samizdatu B92, izdavač je B92, a to je zamena za trening ili skoro. Mislim, ne možete da postavljate pitanja ali je to vrlo detaljno i vrlo pitko napisano, jednostavno, informativno, stvarno mislim da bi svako ko želi da uđe u ovu materiju trebalo da uzme tu

knjigu. To ima da se kupi. Što se tiče treninga, i druge stvari, kako rade radne grupe koje već postoje, uključujući za lobiranje, za medije. Kakav link može da se uspostavi između, recimo, te radne grupe lobiranje i organizacija koje bi na lokalom nivou radile nešto slično, naime, lobiranje? Ja postavljam to pitanje. Ne znam da li ste o tome razmišljali.

Nataša Kandić: Videli smo da te radne grupe, da zapravo, moramo da krenemo od te koalicije, pa da vidimo šta sve u okviru koalicije možemo. Ali moramo da nabavimo neka sredstva. Ne može ništa bez nekih sredstava. Bilo bi dobro kada bismo mi od januara dobili taj grant od Evropske komisije i onda bi se taj grant odnosio na razne aktivnosti, svugde, u Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini. Znači, neko bi uzeo, kao što je, na primer, Inicijativa mladih uzela sada. Ali oni su nabavili sredstva da organizuju konsultacije sa mladima. Onda bi bilo prirodno da, ne znam, jedna organizacija smatra da može... da ima svoj kapacitet uz to što će da računa na nas kao na servis, da napravi konsultacije sa različitim grupama na lokalnom nivou. Da u tom smislu kaže – eto, hoćemo da sa našim aktivistima pravimo konsultacije, da vidimo šta nam vi možete pomoći. Može se i na taj način. A te radne grupe, one su formirane ali još nije došlo vreme za to neko lobiranje. Čini mi se, da lobiranje treba da dođe u trenutku kada smo mi sasvim sigurni šta smo sve dobili, koje su naše preporuke.

Bogdan Ivanišević: Dobro, možda lobiranje nije dobar termin...

Nataša Kandić: Da...

Bogdan Ivanišević: Ne znam kako da nazovemo ovo što si malopre rekla o koordinaciji na lokalnom nivou. To bi spadalo u neki *outreach* ili ne znam...

Nataša Kandić: Jeste, jeste...

Bogdan Ivanišević: Predstavljanje ljudima šta je to....

Nataša Kandić: Da...

Bogdan Ivanišević: A tu bi opet... Dobro, svaka od ovih organizacija može to da uradi na lokalnom nivou a da niko drugi ne sazna da se to desilo. Mislim da bi bilo dobro kad bi postojala neka vrsta na što jednostavniji način umreženosti, međusobno informisanje, makar radnih grupa i organizacija na lokalnom nivou koje bi to radile. Da to ne bude potpuno izlovano i sporadično.

Ljiljana Radovanović: Mi smo sada, htela sam da kažem, pošto postoji mreža u Srbiji. Ja dolazim iz Žena u crnom. Mi smo baš sada imali jedan seminar u Vrnjačkoj Banji i pošto su bile organizacije iz cele Srbije koje su u mreži, one su pristupile i sada će raditi. Ali treba da imamo nešto onako konkretno i tu, što kaže Nataša, iziskuje opet da se ode. Tamo mora da ode neko iz Koalicije. Da prosto neko ode da malo detaljnije ispriča. Ne može se iz jednog saopštenja pročitano – pristupamo. Mi smo napravile listu ko se sve pridružuje iz cele mreže i da oni posle rade u svojim lokalnim sredinama: u Novom Sadu, Leskovcu, Vlasotincu, imamo grupu u Nišu, u Kraljevu i tako dalje, ali treba da se nešto dalje radi na tom planu. Kad se sve na neki način ipak bude onako formiralo i definisalo, da oni malo to rade, što kažeš, ono što je globalno napisano u kratkim crtama.

Bogdan Ivanišević: Meni se čini da je u ovoj fazi još važno zaista objasniti najelementarnije ljudima o čemu se radi. Recimo, čak je u nekoliko novinskih tekstova koji jesu do sada bili na ovu temu, bilo dosta grešaka. Recimo, kada čitate te tekstove, neke od tekstova, deluje kao da se radi o projektu za osnivanje nevladine komisije za istinu. Kao da Nataša i još dvoje, troje ljudi i organizacija nameravaju da naprave svoju komisiju za istinu. I to je napisao čovek koji se 10 godina bavi ovim temama. Ne bi se očekivalo... Znači, iz nekog razloga postoji prilično nerazumevnje i zato je vrlo važno da se radi pažljivo kada se radi na lokalnom nivou, da se to... da je važna koordinacija da to ne bi prosto u nekom drugom pravcu otišla rasprava i pričalo se o nevladinom projektu, što ovo nije, jedino što NGO guraju.

Nataša Kandić: Koalicija je naš zajednički projekat. Znači, mi stvaramo koaliciju koja će lobirati i koja će stajati, koja će na kraju izaći sa preporukama.

Sedat Vrcić: Samo jedan kraći predlog...

Sandra Orlović: Izvoli.

Sedat Vrcić: Možda bi Koalicija kao koalicija trebalo da ide na ono, kao u pozorištu, *progressive work*, na ojačavanje putem edukacije ljudi i tako dalje. Ali i još važnije. Ako već idemo, što ovde teška srca radimo, u saradnju sa državom, državnim organima, možda bi imalo prostora da se... Ja bih predložio da malko svedemo stvari na nivo sekundarne diplomatije, to jeste, na nivo opština. Biće tu organizacija iz raznih opština, pa ako ništa, moći će, ne znam, možda opština Leskovac ili Priboj, da dodjeli 100.000 dinara za neku akciju Koalicije. Pa, na primer, ako je 100.000 sitna lova, poklonite mi 100.000 dinara, je li. Pa neće morati... Konkretno moja Sjenica. Ja ne bih uzeo od naše opštine pare, jer bi to iskompromitovalo cijelu stvar. Ali, možda bi neke opštine mogle da poguraju da se stvar realizuje....

Sandra Orlović: Hvala.

Sedat Vrcić: Možda kroz neke, ne znam, opština Priboj i opština Sisak, nešto zajednički...

Nataša Kandić: Čekaj, ova tvoja ideja. Hajde da razmišljamo o tome da se... pazite, onako je generalna ideja da mi kada budemo sigurni i skupili milion potpisa, da mi idemo sa preporukama. Ali, u stvari, pre toga mi moramo u jednom trenutku da znamo kada ćemo početi da komuniciramo sa vlašću. Kada je to? Koji je to trenutak? Kada? Moramo iza sebe nešto da imamo.

Milan Antonjević: Samo ja nešto da kažem. Pa mi moramo krenuti od konkretnog papira šta mi nudimo. Ne možemo otići samo sa nekim suviše široko postavljenim načelima. Moramo imati taj zajednički imenitelj, što je rekao Drago malopre, naše inicijative, šta želimo, da imamo konkretne predloge kako da se obezbedi nezavisnost komisije i tako dalje. Sva ta pitanja koja naizgled izgledaju tehnička, u stvari, suštinski će odrediti sudbinu ove komisije. Tako da mislim kada se to formuliše, kada se formulišu ti principi, na to sam mislio, između ostalog, i malopre. Znači, koliko bi bilo trajanje i tako dalje. Koje bi bile naše preporuke u tom smeru. Znači, ne da odredimo da će trajati dve godine, tri godine, već da imamo preporuku zbog čega mi smatramo

da bi trebalo u tom i tom kraćem roku da se završi. Tako da imamo neki konkretan niz, set smernica sa kojima idemo pred vlast, da se vidi da je to ozbiljno razmotreno, da su sve mogućnosti, da je to regionalno izvodljivo i da tek onda nastupamo ka državi direktno i mislim paralelno sa međunarodnim pritiscima. Mislim da je to neki osnovni papir koji moramo imati kada ulazimo u dalje lobiranje.

Nataša Kandić: Čekaj Milane, a kada ti to misliš? Pre ovih milion potpisa?

Milan Antonijević: Mislim pre milion potpisa, jer to je...

Nataša Kandić: Kada ćemo imati kapacitete da počnemo...

Milan Antonijević: Čini mi se da kao kada podnosite, kada skupljate peticiju za nešto, pa predajete Narodnoj skupštini. Vi morate imati konkretan predlog kasnije. Tu vrlo malo izmena može biti, što se nas tiče. Naša pozicija bi trebalo da u tom trenutku kada mi skupljamo potpise da bude veoma čvrsta i da mi tačno znamo šta želimo, zbog čega smo postavili koje standarde, zbog čega insistiramo na nekim stvarima, zbog čega nećemo odustati od nekih principa i da onda radimo prikupljanje potpisa i kasnije...

Bogdan Ivanišević: A redosled? Da li pre potpisivanja ili posle potpisivanja? Treba razmisliti o tome. Jer ako bi pristali da predamo vlastima kao grupa nevladinih organizacija, bez milion...

Nataša Kandić: Kao koalicija...

Bogdan Ivanišević: Da, ali bez milion ili ne znam već koliko potpisa, to je jedna snaga a kada imate potpise, to je druga snaga.

Nataša Kandić: Da.

Bogdan Ivanišević: Ne znam, to mi je na prvu loptu, prvo mi je palo napamet.

Nataša Kandić: A s druge strane, ne možemo ih ostaviti da baš oni pitaju se – vidi, ovi skupljaju potpise...

Milan Antonijević: Da, da. Zbog čega. Ne, mi smo, samo iz iskustva.

Ljiljana Radovanović: Ne mora sve da se zna po tačkama šta će komisija raditi, ali mora nešto da postoji...

Sandra Orlović: Ja se izvinjavam. Dakle, kao što je Jelena primetila vrlo dobro, polazna osnova o ovome o čemu pričamo je ova Izjava o pristupanju koaliciji. Dakle, tu već postoje odrednice i daje se jedan okvir čitave inicijative. Naravno, mi još uvek nismo ustanovili čime želimo da se ta komisija bavi, koji je vremenski okvir, kako ćemo doći do članova te komisije i to je ono o čemu moramo raspravljati i moramo doći do nekih predloga. Kako će to da se artikuliše u toku ovog procesa konsultacija ne znam. Verovatno će nam trebati i ekspertska pomoć i ova iskustva drugih. Dakle, ne znamo. Nismo spomenuli da planiramo da povedemo jednu kampanju jako

vidljivu u čitavom regionu, tako da će i to biti način da se vlasti upoznaju da se neka inicijativa u regionu odvija. Naravno, sad da li vlastima predstaviti nešto pre prikupljanja... ja mislim da je bolje nakon prikupljenih milion potpisa.

Nataša Kandić: Dobro. Dajte da vidimo kako ćemo mi da napravimo ovu koaliciju vidljivom, da to bude kao što je u Argentini pokret ljudskih prava bio jako vidljiv. Oni su sve to uspeli. Da vidimo kako će ova naša Koalicija za REKOM postati nešto jako, nešto što svi kažu – aha, to je koalicija. I znaju da smo svi mi u koaliciji. Kako ćemo to da napravimo?

Milan Antonijević: Pa mislim da je ova magična cifra milion jedno od rešenja koje moramo koristiti. Znači, ukoliko vi izađete sa kampanjom koja znači milion potpisa, milion ljudi iza jedne inicijative koja se sprovodi paralelno u svim bivšim republikama i tako dalje. Tako da mislim da je to jedno oružje s kojim mi možemo ići ali mislim da bi bilo pogrešno sakupiti potpise i onda ići direktno na vladu. Jer imamo iskustva, skupljani su potpisi, tek potom je to podneto u Skupštinu. Znači, nije rađen paralelni taj rad na državnim organima koji bi, u stvari... donosiocima odluka, koji bi to prihvatili kao nešto svoje. Mislim da to mora država da prihvati. Znači, države u regionu moraju da prihvate kao nešto svoje, potom dobiti... u isto vreme dobiti tih milion potpisa, kao pečat na celu ovu inicijativu i onda možemo imati uspešnost i osnivanje komisije. Čini mi se da su to neka dva paralelna procesa ali moraju koincidirati sa jakim lobiranjem državnih organa i sa prikupljanjem potpisa. Znači, ne čekati...

Drago Kovačević: Da, milion potpisa će imati tek onda ako budemo pravili kampanju. A ako dođemo sa milion potpisa i tresnemo tamo, to nema veze, to je...

Nataša Kandić: Pa ne, kampanja mora da prati, da stalno obaveštavamo...

Sandra Orlović: Marko, izvoli.

Marko Veličković: Da pošto... mislim, govorimo o regionalnom kontekstu i kad pričamo o obraćanju zvaničnim institucijama i to treba da sagledamo u regionalnom kontekstu. Znači, lično mislim da će iz tog konteksta pre da se dobije pozitivan rezultat. Znači, da oni budu taj... da oni budu izazvani na regionalnom nivou. I onda u svakom slučaju, nakon...

Nataša Kandić: Šta da budu?

Marko Veličković: Da budu izazvani. Da to bude jednostavno... ovaj, drugačije će da rade... da to ne bude zahtev Vladi Srbije, nego da je to... znači, tih milion potpisa će iscertati ova regionalna inicijativa. Mislim, nije dovoljno samo da se kaže, nego – evo, to je sad tako, to je to. Znači, nema tu šta. Milion ljudi sa prostora bivše Jugoslavije traže od tih... te, te i te vlade da se izjasne o tom pitanju. I onda će oni morati da tu sada da gledaju i na svoj međunarodni kredibilitet. Mislim šta će... koji je kredibilitet srpske Vlade ako bosanska to uradi a ona sad tu nešto zeva sa strane?

Bogdan Ivanišević: Treba prvo ići sa Crnogorcima. Oni će odmah da prihvate.

Sandra Orlović: U redu. Samo ne svi u glas.

Marko Veličković: Ali, kad treba baš krenuti u tu kampanju, to je pitanje, jer nisam siguran da je dobro da se tu sad nešto dugo... Trebamo da budemo sigurni da tih milion potpisa može da bude prikupljeno u određenom vremenskom periodu i da to bude jedan argument da se kaže – evo, u roku od toliko i toliko dana građani su potpisali. Ako bude ono, kao krenuli smo da potpisujemo, pa onda procuri informacija da je za tri dana skupljeno 10.000 potpisa, to može čitavu stvar nekako u startu malo...

Sandra Orlović: Hvala vam. Jelena Stevančević.

Jelena Stevančević: Pa Marko je dotakao ono što sam ja htela da kažem. A ja mislim da bi trebalo da budemo precizni u toj svojoj ideji šta mi zapravo hoćemo. Jer ovde se sve nešto pominju tri države, četiri države. Ima sedam država.

Nataša Kandić: Da.

Jelena Stevančević: I mi moramo tim državama da ponudimo papir. Jer ako mi svakom od ovih parlamenata ostavljamo da raspravlja o nekoj nedefinisanoj ideji, neću završiti. Neka budu tri tačke kada budete radili transkript. Prosto se bojim da će to... svi znamo u šta će da se izrodi. Mislim, svi ovi parlamenti u našim državama kada uhvate papir da raspravljaju i šta ko tumači na svoj način, iz svoje perspektive a svi znamo kakve su te perspektive, bojim se da od toga neće puno da ostane. Znači, mislim da treba nešto definisati kada im, ko reče, tresnemo papir na sto, odnosno tih milion potpisa. I da ne bude u tom nekom smislu, ne baš *uzmi ili ostavi*, nego jednostavno ne ostavimo im taj neki prostor da oni sami zaključe da možda mandat ipak ne bi trebalo da bude... I naravno, opet u zavisnosti od toga, ne znam, na Kosovu je bilo bombardovanje, pa ima taj element a to se ne tiče Slovenije ili naravno, Krajine, ili već.... znate, tu može svašta da se desi. Prosto mislim naglas, da tu moramo da budemo malo precizni.

Bogdan Ivanišević: Pa dobro, ja sam hteo polu u šali, poluozbiljno da kažem oko tog broja potpisa da je Simo Spasić koji je na čelu udruženja porodica nestalih Srba preuzeo na sebe da prikupi 400.000 potpisa.

Sandra Orlović: Ljiljana Radovanović.

Ljiljana Radovanović: Ja sam htela, pošto smo više takvih inicijativa imali, počev od 2000. godine od prigovora savesti, koji je usvojen, bio je na razmatranju u skupštini i usvojen, htela sam ovako da kažem. Kada se jedna inicijativa sprovodi, samo me zanima da li će to da ide na vladu ili... direktno da se da vladi ili ide na parlament na glasanje?

Sandra Orlović: To je sad malo....

Ljiljana Radovanović: Ne, ako ide na skupštinsku proceduru... čekajte da vam kažem. Ne, ne. Ne može tako. Ako ide na skupštinsku proceduru, postoji jedna pravna norma, to bi trebalo da se pogleda, koliko potpisa ide i u kom vremenskom roku. Jer ako vi idete na sto i više hiljada potpisa, na primer, pretpostavljam za Srbiju, onda je rok neograničen... Ako se ide u roku.... da bi jedna inicijativa ušla u skupštinsku proceduru, to sad treba zakonski pogledati ili ćemo... možda

će njih... Evo, sad ću da kažem nešto, da li je važno da li su to potpisi iz Srbije ili iz Bosne i Hercegovine, koliko je... možda će se na to gledati ili neće. Ja stvarno ne znam da li će te vlade... to nije jedna država.

Milan Antonijević: Mislim da je nemoguće usaglasiti osam pravnih sistema. Uopšte ne treba da vodimo računa o svakom pojedinačnom, već je to jedna opšta inicijativa celog regiona. Tako da mislim da uopšte ne treba da vodimo računa da je to, na primer, u Srbiji oko nedelju dana gde imamo obavezu da prikupimo. Već da zadam nešto što je realno.

Sandra Orlović: Hvala, Milane. Marijana Toma.

Marijana Toma: Ja sam samo htela, ovo što je Nataša pomenula, oko dobrih iskustava. To kada treba krenuti, na primer, u proces lobiranja političara. Za to takođe, postoje, normalno, i drugi su to radili, tu nema nikavih novina. Ono što je, recimo, rađeno i pokazalo se kao uspešno u Južnoj Africi, to je da su nevladine organizacija počele lobiranje političara još otprilike 1993-1994. godine. Komisija je osnovana tek dve godine docnije. Ali njihov sistem je bio da se lobiraju oni političari za koje je postojala pretpostavka da će biti otvorenih ušiju za ideje o komisiji. Znači, oni su tu tražili podršku da bi imali kasnije u parlamentu onu grupu koja je mogla da izvrši to.

Nataša Kandić: Samo da vam kažem nešto. Treba da vodimo računa o tome da kod nas nema političara koji su zainteresovani.

Marijana Toma: Ima nekih.

Nataša Kandić: Ja ne znam. Hajde neka neko navede političare koji su zainteresovani.

Sandra Orlović: Dobro. Na Forumu, na poslednjem Forumu u Beogradu, koji je održan u februaru, bila su dva poslanika onog prethodnog saziva parlamenta. To je bio Riza Halimi i Meho Omerović. Mi ih stalno, naravno, pozivamo na forume i na bilo kakve konferencije ali zaista je slab odziv. Bogdane, jesi li ti nešto hteo da kažeš?

Bogdan Ivanišević: Ne. Samo slušam i ne verujem.

Nataša Kandić: Pa evo, samo da vas podsetim. Neko ako je sinoć bio... je l' sinoć bio onaj ministar za ljudska prava? Preksinoć. Pa zar od njega možemo da očekujemo da nešto razume. On nema pojma o čemu govorimo. Stvarno, ono je strašno.

Sandra Orlović: Evo, Marija Gajicki.

Marija Gajicki: E sad sam se malo zbunila. Malo sam se zbunila. Taman sam mislila da smo postali optimistični ali izgleda da je to lapsus. Nemojte biti optimistični. Pa smo se opet vratili u krug. Ovako, vratila sam se na ovaj papir gde je, u stvari, precizno definisano šta bi trebali da budu krajnji ciljevi onoga što se radi kao ova inicijativa. Sada ono što mene interesuje. Milion potpisa se odnosi na čitav prostor, je l' tako? Pre toga, ovde su spomenute, znači, u gornjem delu što nas interesuje, da u formiranju regionalne komisije učestvuju vlade svih država na prostoru

bivše Jugoslavije, je l' tako? Ono što je do sada urađeno, urađene su konsultacije na nivou Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, je l' tako?

Jelena Simić: Crne Gore i Kosova.

Marija Gajicki: Crne Gore i Kosova. Nedostaju nam Makedonija i Slovenija. Sada samo razmišljam u tom pravcu šta je to što bismo napravili kao jednu vrstu akcionog plana sa jednim vremenskim okvirom u kom bi sada ako su započete jedne serije razgovora i ostalog, na koji način sada uključiti prostor Makedonije i Slovenije da takođe učestvuju, jer nema smisla ako sada pojedinačno samo radimo iz jednih prostora a ne krenemo zajednički u kampanju i akciju u celokupnom regionu. Onda ćemo tek biti vidljivi. I druga stvar koja me interesuje, znači ovo je regionalno, interesuje me na prostoru Srbije do kog nivoa završenih konsultacija smo stigli? U samom ovom početnom delu Izjave o pristupanju, navode se ne samo nevladine organizacije, nego i pojedinci. Da li imamo završenu i tu priču, što se tiče pojedinaca? I da li je to možda nekih tri ili šest meseci, gde bismo, u stvari, svako u svojoj državi završio ovu samu priču oko toga šta, kako, čemu ta koalicija, ko sve može da se nađe u njoj. I korak pre nego što se krene zajednički regionalno, mislim da bi u svakoj zemlji, kada se napravi ova koalicija, trebalo videti na koji način uključiti predstavnike političkih stranaka. Mislim kada se, hajde da tako kažemo, kada mi između sebe sve to apsolviramo, sažvaćemo, znamo šta i kako, korak, da bismo mogli da krenemo u lobiranje prema parlamentima i vladama, jeste, znači političke stranke. Pre nego što krenemo treba da proverimo. U nekim država sada su bili parlamentarni izbori, da vidimo kako idu ciklusi. Pomeraju se za godinu ili dve. Moramo računati na to da ako hoćemo da nam ovo bude uspešno, treba da imamo vlade koje će većinu mandata biti u vlasti a da ne dođemo u situaciju, kao što je u Srbiji bilo prošle godine prevremenih izbora i ostalo, jer nam je to takođe, ključno i važno. Sad samo razmišljam o tome šta su te neke osnovne informacije koje bi trebalo da imamo, onda ćemo lakše moći da krenemo u konkretne akcione planove i ono šta ćemo raditi korak po korak.

Sedat Vrcić: Mislim da je to nešto na šta ne možemo da utičemo. Recimo, iz ugla moje organizacije, to je Flores iz Sjenice, stičem utisak da je baš zbog ovih suludih kampanja, izbornih ciklusa, ova godina izgubljena za neke pomake. U Prijepolju su juče bili lokalni izbori, ali su poništeni...

Marija Gajicki: Dobro. Ali nije izgubljena za nevladine organizacije ili pojedince. Ali ako imamo to u vidu...

Sedat Vrcić: Za stvari ovog kalibra...

Marija Gajicki: Da, ali mislim možemo...

Sedat Vrcić: Ne možemo mi da utičemo na to hoće li biti izbora ili neće.

Marija Gajicki: Da, ali možemo imati neki okvir koji kaže, ne znam, u narednih godinu dana, godinu i po doći će do promena ovih ili onih vlada. Mislim, moramo računati na to. Države treba da nam garantuju na regionalnom nivou za formiranje toga.

Nataša Kandić: Ja mislim da je suviše rano da se mi sada u ovom trenutku fokusiramo na to kako će države u regionu da nam garantuju. Mi sada treba da stvorimo jaku tu koaliciju, znači da je prepoznatljiva u medijima i šta zastupa ta koalicija. Znači, moramo to... da ima puno članova. A onda da vidimo kako ćemo, u stvari, bez nekih finansijskih sredstava da vidimo kako svako u svojoj organizaciji, kao što je Inicijativa mladih, kao što su Žene u crnom, našle prostora da krenu sa ovom pričom o koaliciji i REKOM-u. Da vidimo da li postoje tu neki kapaciteti da to može da se počne. Oni su, znam, sada imali sastanke... gde ste imali?

Ljiljana Radovanović: U Vrnjačkoj banji. Sat i po smo posvetili, čitavo jedno vreme kao za radionicu pričalo se o tome.

Nataša Kandić: To mora da postane dominantna priča u okviru nevladinih organizacija. To nam je bitno.

Ljiljana Radovanović: Gledali smo film *Majke s Majskog trga* i *Zvanična verzija*. Baš ovo iz Argentine. Pošto one i dolaze. Treba da dođe žena, pa nije dobila vizu. Inače sada dolazi žena koja je 25 godina ili koliko u toj organizacija Majke s Majskog trga i onda će da prenese neka iskustva kako su one to radile. Pa smo sad planirale da idu po tim gradovima, da malo priča sa tim ženama kako su one to organizovale. Kako su one uspele da istraju toliko godina.

Sandra Orlović: Samo momenat. Evo, iz Žena za mir.

Jelena Cakić: Ja ovu celu priču shvatam kao jednu ideju koja je, u stvari, proces i u kom procesu neće, nadam se, samo nevladine organizacije biti deo koalicije, nego će se toj koaliciji pridruživati i intelektualci i umetnici i novinarska udruženja i razne druge grupe koje mogu da imaju moć i uticaj. Mi definitivno ne možemo da utičemo kada će biti izbori a još manje možemo da utičemo ko će sa kim da se dogovori u koju će koaliciju da uđe. To smo definitivno shvatili, to smo definitivno shvatili na primeru ove Vlade i sa tim, znači, treba biti potpuno miran. Po meni, da bi cela ova ideja dobila jednu jaku podršku, političari moraju da budu svesni da će to njima doneti poene. A kada će im doneti poene? Doneće im onda kada obični ljudi reaguju na tu priču. Mislim da je ideja da se cela ova priča prenese na lokalne nivoe, na lokalne zajednice, dobra i u tom smislu ono što je meni palo napamet, jeste da se možda organizuju susreti udruženja žrtava na lokalnim nivoima i da im se da dovoljan medijski prostor. Ogromna je reakcija bila javnog mnjenja na onaj snimak Srebrenice i na onu šestoricu mladića koji su bili pobijeni. To niko nije propustio da na to ne reaguje lično. I mislim da taj lični neki, ljudski plan treba staviti, onako, u krupni plan. I to je ono na šta će ljudi reagovati. Kada ljudi počnu da reaguju, nezavisno od toga za koga će oni da glasaju, možda će ih to i opredeliti za koga će da glasaju, ali onda prosto mislim da onda i političari zauzimaju neki stav koji ide niz vodu i što se kaže, ide nama na ruku. I mislim da će onda to i doprineti da se koalicija napravi kao prava koalicija, kao prava ideja, da bude prihvaćena. Jer sve te posledice koje će ta komisija utvrditi i način na koji će države institucionalno da reaguju nakon utvrđivanja svega toga, to će zavisiti od toga koliko će običan čovek doživeti to kao nešto što je potrebno, što je neophodno i što je njemu lično važno. Mnogo je komisija bilo formirano i kod nas i u susednim državama za raznorazne stvari, koje su isto tako bile bitne. Ali efekat njihov je totalno ostao po strani. Zašto? Zato što prosto nije se osećala jedna društvena potreba za time. I mislim da ta potreba polako negde počinje da se oseća ali i dalje nije to toliko vidljivo. Ti forumi o kojima vi pričate, oni su

apsolutno nama nevidljivu dole na jugu. Stvari koje se dešavaju na Kosovu ili, recimo, na jugu Srbije, su nama u Leskovcu, koji smo 60 kilometara dalje od granice, su apsolutno nevidljivi. Nevidljive običnim građanima. Prosto i ne dospevaju na medije. I ljudi nemaju prilike da to čuju i vide. Mislim da bi bilo dobro organizovati susrete udruženja, recimo, majki iz Srebrenice i recimo, nekih žena iz Srbije koje su tako preživele neke lične tragedije. Njih spojiti i dati im prostor u medijima i to lepo medijski ispratiti. I mislim da bi to bilo jako efikasno u smislu senzibilizacije društva za takvu jednu priču. A nakon toga treba ići široko frontalno i onda uključivati u koaliciju razne druge grupe, jer ovo, rekli smo, ne treba da bude svojina samo NGO sektora. Ako ostane sve na NGO sektoru onda mi nismo postigli uspeh.

Sandra Orlović: Hvala. Bogdan Ivanišević.

Bogdan Ivanišević: Hvala. Ja sam samo hteo da kažem da uz sve ovo što mislim da treba da se radi, što su bile ideje na lokalnom nivou i tako dalje, mislim da bi jako puno, recimo, značilo ali ne znam kako doći do toga, da... kako se zove ova emisija u sedam sati na B92, na televiziji?

Sandra Orlović: *Poligraf.*

Bogdan Ivanišević: Kad bi Nataša ili neko drugi, ne moraš to biti ti, priča pola sata u toj emisiji, to bi obavilo posao što se tog *outreach-a* tiče, kao nešto što bi hiljade drugih ljudi radilo na lokalnom nivou. Mislim, u nekoj meri. Tako da treba se fokusirati na taj deo. Zato će sutrašnji sastanak biti važan i nadam se da će se izroditi neke ideje. Jer mislim, ono, iskreno govoreći, postoji taj metod, kako da ga nazovem, pešice ali postoji i ovaj metod putem raznih sredstava informisanja gde u jednom trenutku imate stotine hiljada ljudi koji saznaju za to i bude im objašnjeno. Tako da samo hoću da se založim za komplementaran pristup. Ali ovo sa medijima naročito.

Sandra Orlović: Hvala, Bogdane. Marija Gajicki, pa Dženeta Agović.

Marija Gajicki: Ja ću pokušati samo da se fokusiram na jedan manji okvir, pošto sam, kada sam se prethodno javila, počela već da razmišljam šta bi bili neki završni koraci i o čemu treba razmišljati kada dođemo do te tačke da je uspela inicijativa za formiranje te regionalne komisije. Dakle, ono što vidim sada kao odlučujuću tačku jeste način na koji ćemo se dogovoriti da funkcioniše ono što je za sada napravljeno, kako ćemo se proširivati i kako možemo da iskoristimo postojeće kapacitete, dakle bez nekih velikih dodatnih ulaganja, da u okviru programa i aktivnosti ili organizujemo neka mini predavanja i prezentacije, nešto što je slično i Ljilja rekla da već Žene u crnom rade. Na primer, na koji način bi festival o ljudskim pravima *Vivisecfest* koji će sada imati krajem oktobra, početkom novembra novo izdanje, mogao da pruži prostor za promovisanje ove inicijative na teritoriji Novog Sada i na koji način biste mogli zajednički sa nama da osmislite gde bismo iskoristili prostor, pošto će festival imati gostovanja u pet, šest gradova, ne samo u Srbiji i u Vojvodini, nego i Bosni i Hercegovini i na Kosovu, da takođe iskoristimo tu mogućnost da tamo to promovišemo i još neke druge stvari. Evo, sada je to nešto konkretno. I s toga, da li su to neka tri meseca ili šest meseci koje sebi dajemo kao jedan prostor da na teritoriji Srbije ojačamo koaliciju. Posedujemo jedan broj od 150 ili 1.000 članica sa čitave teritorije Srbije u okviru ove inicijative i onda idemo sa inicijativom prikupljanja potpisa, daljeg lobiranja, pravljenje one jedne potpuno vidljive kampanje u regionu. Samo, evo

sad, pokušavam o tome da razmišljam, jer svako od nas ima neki prostor. OGI [Odbor građanskih inicijativa] može ne znam šta, da se ne fokusiramo na to da li možemo samo u medijima. Ove male, sitne, jednostavne korake koje možemo da uradimo i ako se možda pokaže posle tri meseca, da sebi damo fore toliko, da to funkcioniše, i imate neke male, svetle tačke se javljaju u Nišu, Leskovcu, Prijepolju, Tutinu su zasvetlele, možda možemo dobiti podršku pored OEBS-a i nekih drugih međunarodnih institucija koje bi nas podržale delimično u tome kako i na koji način da se uradi ta vidljiva medijska kampanja; preko bilborda, ne znam. Savršen primer dobre kampanje je ovo što Astra radi – *Žene nisu meso*. Da dođemo do te jedne tačke. Eto, sad pokušavam o tome da razmišljam a da ne odem tamo, šta vlade i ostali... ko nam je na vlasti.

Sandra Orlović: Evo, pošto je OEBS prozvan...

Marija Gajicki: Pomenut, nije prozvan.

Jelena Stevančević: Pa ja samo da kažem da Misija OEBS-a u Srbiji jako puno radi na celoj ovoj priči i podržava ovu priču jako, jako dugo i celu ovu ideju, projekat, zovite kako hoćete i puno ovih stvari i događaja koji su pomenuti...

Nataša Kandić: A ne pričate javno...

Jelena Stevančević: Nataša, prosto politika međunarodne organizacije je takva da nije na međunarodnoj organizaciji da drži predavanja domaćem stanovništvu i organizacijama, nego jednostavno da podstiče, pomogne ali ne u tom nekom smislu javnom. Mi smo uvek... vi nas uvek lepo stavite na agendu. Mi uvek podržimo kad možemo i koliko možemo. Puno ovih događaja koje ste pomenuli, Nova politička škola, mi smo je finansirali i mi finansiramo i novu generaciju koja će sada krenuti. Seminar *Suočavanje sa prošlošću* koji je bio organizovan sad u Ivanjici, takođe je Misija OEBS-a, iz projekta na kojem ja radim, mi smo to platili. Znači, postoji to.... ja jedino što mogu da vam kažem, evo, super mi je drago da se sada vidimo, da prvi put sa ljudima sa juga i iz Sandžaka, zato što tu postoje veliki projekti i postoji velika podrška. Samo što prosto jeste malo komunikacija očigledno problematična, jer OEBS ne može da se reklamira – e, mi dajemo pare, javite nam se. Znači, ne radi to dovoljno lepo. Ja ne mogu da pričam sad kako to kolege rade, ne znam, u Bujanovcu ili na jugu ili konkretno baš u Novom Pazaru, zato što sam ja stacionirana u Beogradu, ali prosto sad vidim da nije, znači, baš transparentno kao što bi trebalo. Ali evo, razmeni ćemo ovde adrese. Mislim, čućemo se, razgovaraćemo. Zaista se maksimalno podržava svaka takva inicijativa do maksimalnih i finansijskih i ostalih granica. I što se tiče štampanja knjiga, i materijala i organizovanja... Drago mi je da su ovde ljudi iz Leskovca. Mogu da kažem da u narednih, recimo, tri nedelje, znači malo posle prištinskog foruma, planira se i tribina i gostovanje na televiziji u Leskovcu, Vranju. Znači, uvek postoji poseban budžet našeg drugog odeljenja da se, šta da radimo, tako stvari funkcionišu, plati terminal televiziji i onda da dođu ljudi da gostuju na toj televiziji i da to bude uvek neki otvoreni sudio, pa se javljaju ljudi, pitaju. A čak smo došli u međuvremenu do zaključka da je bolje napraviti neku tribinu pre toga, pa onda ljudi dođu na tribinu, pa tu svašta nešto bude, pa se onda do kuće ohlade pa se onda jave u program i tako dalje. Znači, pare, sredstva, volja, pre svega, pre svega, volja stvarno postoji. Ali kažem, mi ne možemo sada da nosimo plakate. Mora malo neka komunikacija da postoji.

Sandra Orlović: Izvinjavam se, pre nego što Dženeti dam reč, pošto je Marija uputila nekoliko sasvim konkretnih pitanja, ne bih želela da pređemo na neku drugu priču a da ostanete bez odgovora. Znači, mi ne možemo da vam damo sad konkretan odgovor. Ali ja mogu da vidim, da recimo, možemo da predložimo neki film o komisijama koji smo mi...

Nataša Kandić: Sve sa prevodom.

Sandra Orlović: Da. Znači, postoji neki način, ali naravno moramo se dogovoriti tačno kako i šta a sve to možemo u nekoj...

Bogdan Ivanišević: A zašto neko ne bi otišao tamo i govorio?

Nataša Kandić: Naravno, hoćemo. Ja hoću...

Sandra Orlović: Sve je to pitanje dogovora, dakle da sada ne opterećujemo sve sa nekim konkretnim dogovorima. Ostaćemo svakako u kontaktu i tako da ne ostanete bez nekog *feedback*-a. Evo, sad Dženeta, izvolite.

Dženeta Agović: Nešto bih malo rekla o čemu smo danas pričali i neću o tome. Znači, sve ovo što mi radimo, što treba da radimo jeste akcija zastupanja za REKOM. Ovaj, one u raznim mestima, znači, one će da se razlikuju. Nije moguće svugde na isti način i prosto bih htela da pojasnim kada sam rekla to, da mi sa ovog sastanka nosimo odgovornost za to šta ćemo da radimo u našim lokalnim zajednicama. I jeste bilo to, to je bila moja ideja, znači šta je to što mi kao organizacija možemo da pokrenemo, kakvu to vrstu priče vezanu za REKOM. Na koji način da ljudi znaju o tome šta je to REKOM, zbog čega je važno. I negde mislim, recimo, da što se tiče, to jeste malo mesto ali ovaj, Nataša je počasna građanka Tutina iz 2003. godine...

Nataša Kandić: Samo me pozovite...

Dženeta Agović: ... i ja prosto znam da bi njen dolazak bio vrlo dragocen za sve ljude i da bi ta inicijativa sigurno naišla, ne na odobravanje, nego mislim to bi bile ovacije, u to sam potpuno sigurna. A s druge strane, mislim da je za ovu priču, što se Tutina tiče a opet mislim kad kažem "što se Tutina tiče", možda da se neka mesta i prepoznaju sa tim. Vrlo je važno, iako mi uopšte nismo u dobrim odnosima sa lokalnim vlastima, mi moramo računati na njihovu podršku i ona je za ovu priču jako, jako važna. S tim što dva poslanika tih koalicija Liste za Sandžak su u Skupštini Srbije. Znači, neizostavno bi i oni morali da budu nosioci ove naše akcije.

Sandra Orlović: Hvala, Dženeta. Marko.

Marko Veličković: Pa dobro, da. Prvo sam o tome hteo, da već postojeće aktivnosti organizacija mogu da imaju prostora... gde god nađu prostor da mogu da prilagode. Ne moraju, znači, svi da organizuju ovakvu vrstu konsultacija. Hoću da kažem eto, recimo, u okviru projekta koji realizujem zadnjih godinu dana organizujemo neke tribine. Vrlo često su teme vezane za nacionalizam, za to šta se dešavalo, suočavanje, i ljudi koji tu dolaze, ono, posle toga je uvek neka diskusija otvorena. I tu je uvek bilo prostora i postavljalo se ovo pitanje. I čak gosti koji su tu dolazili, mogu da dam i neki primer. Znači, bio je i Dinko Gruhonjić i Nadežda Gaće, koji su

upravo otvarali ovu temu, o potrebi da se dođe do neporecivih činjenica, da ono što već postoji, da se prezentuje javnosti. I svi ljudi koji su tu bili na tim tribinama, ja nikada nisam čuo neki disonantan ton u odnosu na to, kada se to tako predstavi. Znači, jeste li vi ljudi da se konačno to... ovaj, nismo ulazili sad u neku konkretnu priču regionalne komisije baš i mehanizama. Ne znam koliko bi to baš bilo pravo mesto. Ali svako treba da nađe neki svoj model u okviru toga. I otprilike, što se te kampanje tiče, ona može da ide... možemo da vidimo da li će da se radi o tome da se stalno ljudima objašnjava o potrebi da ljudi znaju činjenice ili će da se uđe u tu priču – treba nam regionalna komisija, podrška država u regionu i da svi preuzmu sad, znači koliko mogu, odgovornost da na to utiču. Tako da postoji svakako prostor.

Sandra Orlović: Hvala Mako.

Nataša Kandić: Ja vidim ovde nekoliko njih koji danas nisu progovorili ni reč.

Sandra Orlović: Dobro. Pre nego što Nataša počne da proziva osobe koje nisu danas govorile, ja samo želim da vas pozovem da se prijavite Jeleni Simić za učešće na Forumu u Prištini/Prishtinë koji se održava 28. i 29. oktobra. Ne želimo nikog da isključimo. Tako da ćemo imati još malo vremena nakon završetka konsultacija da se družimo. Tako da iskoristite to vreme da pronađete Jelenu i da se prijavite.

Jelena Simić: Teško će me pronaći.

Sandra Orlović: Nataša, da li vi želite?

Nataša Kandić: Je l' vi žurite za Beograd? Ne, ko putuje večeras?

Jelena Simić: Pa vi svi koji ste u hotelu imate smeštaj i večeras. Tako smo se dogovorili, zar ne?

Sedat Vrcić: Ja sam odjavio sobu i.... Pa dobro, mogu i ostati.

Nataša Kandić: Ima u 9 autobus.

Jelena Simić: A Mirjana. Mirjana kada imate autobus? Da, kada imate autobus?

Mirjana Vojvodić: Imam, mislim, celu noć...

Nataša Kandić: Pa dobro. Onda moramo da završavamo.

Sandra Orlović: Mirjana, izvolite.

Mirjana Vojvodić: Ja bih samo da dodam nešto na ovo o čemu je Marija govorila. 21. do 25. oktobra je seminar u okviru projekta *Ljudi i sećanja govore*, koji OGI radi sa organizacijama iz Rudog, Prištine/Prishtinë, Mitrovice/Mitrovicë, Novog Pazara i OGI-jevih polaznika. Jedna od radionica jeste i komisija za istinu i pomirenje. Svakako će se tu za tu grupu od tridesetoro ljudi govoriti i o ovome. U tom smislu, saradnja OGI-ja sa Fondom je dugogodišnja u tom smislu da mi materijale dobijamo od vas, da ih koristimo, da ih delimo polaznicima, da je to neko deljenje

znanja. E sad, to jeste jedan način da u okviru postojećih aktivnosti nevladinog sektora da se ova ideja na taj način promoviše. Ono što nam je, čini mi se, ostalo nedovršeno, to je kako mi, ovakvi kakvi smo, znači, kao nevladin sektor, možemo da učestvujemo u artikulaciji te ideje na javnost u Srbiji, posebno u odnosu na vladu. Meni se čini da tu nosioci inicijative, znači Documenta, IDC i Fond za humanitarno pravo... meni nedostaje neka strategija kako je vi vidite, pa da se mi tu nešto smeštamo. Ovako, mislim da smo danas malo više plivali nego što je bilo potrebno.

Bogdan Ivanišević: Pre nego što ti odgovoriš, ja nisam iz pomenutih organizacija, ali mislim da dosadašnja jedna i po, dve godine, koliko traju ove konsultacije i forumi i ceo proces, da smo više bili usmereni na to da se vidi... da se predstavi u nekim najrudimentarnijim oblicima i da se vidi kako ljudi reaguju na to. Ne samo nevladine organizacije, nego udruženja žrtava, mladi, strukovna udruženja i tako dalje i da se vidi prosto da li su ljudi za to ili nisu, generalno gledano. Nisu svi za. Ima među nama...

Nataša Kandić: Da li postoji podrška ili ne...

Bogdan Ivanišević: Još uvek, ja mislim da smo još uvek negde u toj fazi. Recimo, ovo na Kosovu će sada ipak možda biti prva prilika da se vidi kako albanske nevladine organizacije, žrtve i drugi ljudi, kako oni vide. Možda oni kažu – mi ne želimo da imamo veze sa bilo kakvom komisijom. Dok se to stanje ne snimi, da tako kažem, malo je teško ulaziti, pretpostavljam, u recimo, pitanje kako sad mi da, kao nevladina organizacija, da utičemo na ove već neke detalje, mandat i tako dalje. Prvo da vidimo *da li komisija* a onda *kakva komisija*. Sad smo u nekoj fazi kada paralelno radimo i jedno i drugo. Ali mislim da još uvek smo u toj fazi organizacije, da prosto opipavaju, na neki način, puls javnosti.

Nataša Kandić: Pa otprilike tako kako Bogdan kaže ali sa dodatkom da mi polako hoćemo, ne polako, sad već vrlo jasno i savesno, da stvaranjem ove koalicije tri organizacije ostanu samo kao inicijatori, pokretači. A da sada, u stvari, inicijativu dalje zagovaraju članovi koalicije. I mi smo napravili jednu Koordinacijsku grupu, koju ćemo predstaviti takođe na ovom Forumu u Prištini/Prishtinë, s tim što ćemo tada na prištinskom forumu izabrati još nekih sedam, mislim, šest, sedam članova. Zato što mora da postoji neko operativno telo koje će, u stvari, servisirati čitav ovaj konsultativni proces. Ali, mi nemamo, da kažem, pokušavamo da napravimo tu jednu mapu i taj jedan, da kažem, put do tih milion potpisa, do tih preporuka, do tog predavanja. Pa sad izgleda sve kao da nam je prošlo u ne znam čemu ove dve godine. Ali ni među ove tri organizacije, dok smo mi došli do toga da počne da se govori o regionalnoj komisiji, trebalo je vremena, trebalo je da ideja sazri. Prvo smo govorili o regionalnom pristupu, pa potreba za nekim regionalnim telom da bismo na kraju došli do toga, znači saglasno, *Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i teškim povredama ljudskih prava*. Sada smo svi nekako fokusirani da stvorimo tu jaku koaliciju, da znamo da se govori o toj inicijativi, to je inicijativa koalicije. Naravno, da jezgro te koalicije su organizacije za ljudska prava, oni koji imaju u svojoj delatnosti i deo ovakvih aktivnosti ili su odmah spremni da to uklope u svoje postojeće programe, zato što shvataju važnost toga. Pomenuo je Bogdan da smo za sada ipak bili fokusirani, u stvari, predstavljanjem te inicijative i stvaranjem te koalicije. Nismo očekivali da ćemo imati mnogo problema na Kosovu. Ali se pokazalo da smo imali. I zato je bilo potrebno... Pa ja sam od juna meseca, tri puta bila dole na raznim sastancima, zato što su se oni, sticajem okolnosti zbog svih događaja, nekako se udaljili regionalno, vrlo su nekako izolovani, vrlo su

osetljivi na to odakle šta dolazi. Odmah misle – aha, njih neko ne priznaje. Tako da smo imali jedan sastanak krajem juna u Mitrovici/Mitrovicë, koji je bio vrlo komplikovan i težak. Međutim, posle toga bila su još dva sastanka i sada je potpuno drugačije. Čak sada, ne znam kad smo bili, prošle nedelje, bilo je odlično, takva je bila atmosfera na skupu sa udruženjima žrtava, da je samo maltene bilo pitanje kada ćemo komisiju da formiramo. Ali je sve to ipak još uvek nekako izolovano. Ovo su mali skupovi. Mi moramo da stvorimo jednu široku, jaku koaliciju a onda da ta koalicija uspeva da na lokalnom nivou širi to, da koristi svoje kapacitete, razne sastanke. Evo, ti imaš to, zovi da dođe Marijana da govori. Ili ko će da ti govori na tome o komisijama?

Mirjana Vojvodić: Javiću vam predavače. Mislim, ja sam se sa Marijanom i čula u vreme kada smo podnosili projekat.

Nataša Kandić: Pa dobro, ali u ovoj zemlji niko ne zna više od nje. Mislim, ko može da dođe?

Marijana Toma: Pričali smo nešto o usmenoj istoriji. Ne o ovome.

Mirjana Vojvodić: Da. Da.

Nataša Kandić: Ili šta mi radimo: pazite, ovo su nacionalne konsultacije. Mi smo u Prištini/Prishtinë, u Mitrovici/Mitrovicë pravili regionalne konsultacije. Pa su onda išli članice koalicije iz Bosne i Hercegovine, iz Hrvatske. I to je bilo strašno važno kad se videlo, kad je odjednom postojala jedna malo napeta situacija, zato što smo odjednom mi svi koji smo u tome dugo, videli odjednom da ovi ne shvataju pa pitaju – kako to neko drugi inicira a gde su oni u svemu tome ili – šta sad, sad je kasno ili ne znam šta. I odjednom se stvorio prirodno neki blok. Sve ove članice iz Hrvatske, iz Bosne i Hercegovine, oni su počeli da ustaju i da im iznose argumente da ih uveravaju – pa znate, to je važno zbog toga i toga. Onda se, u stvari, videlo koliko ta komunikacija, koliko to predstavljanje inicijative, razgovor, koliko to zapravo vredi. Zato je još potrebno vreme da imamo puno ovakvih sastanka da bismo stvorili tu čvrstu koaliciju. Ti ćeš na sledećem sastanku, Marija, moći upravo... ti ćeš postupati onako kao što su ovi u Prištini/Prishtinë ili Jelena iz Leskovca, apsolutno. Onda ti je potpuno jasno, sad ti dalje imaš udela u ovom. Učestvuješ u ovome. To nam je, da svi budemo u tom učesničkom odnosu.

Nataša Kandić: Da vidimo šta. Hajde da vidimo šta bismo zaključili?

Drago Kovačević: Ja bih samo nešto da pitam.

Sandra Orlović: Drago Kovačević.

Drago Kovačević: Samo prosto da znam šta je to raditi. Nego oko neke pomoći. Ja imam u sredu sledeću jedan sastanak, pravimo jednu drugu vrstu koalicije sa 15 izbegličkih udruženja. To nisu ona udruženja što ih je pravila država, nego.... malopre ste Pjevača spomenuli i on treba doći na taj sastanak. Znači, tih 15 udruženja, ja ću s njima krenuti u ovu priču. Prosto, najpre na jednom nivou elementarne informacije. A onda kasnije bi mi bilo drago da mi se, recimo, Marijana uključi u to ili neko drugi. Pitam, da li možemo na to računati?

Nataša Kandić: Mi možemo da pripremimo ove materijale. Na primer, ovaj izvod iz Prisiline knjige, ovo nešto materijala što možete da im podelite pa će od 15 njih 10 da pročita. Dobro, neka pet pročita.

Sandra Orlović: Ili CD.

Nataša Kandić: Pazite, mi sad hoćemo da do prištinskog foruma skupimo, bar da imamo 100 članica koalicije. Koliko Jelena imamo iz Srbije? Gde nam je Dragan Popović?

Jelena Simić: Pa otprilike 35 iz Srbije, 10 iz Crne Gore.

Nataša Kandić: Dosta iz Crne Gore. Neće im dati da uđu u Srbiju.

Sandra Orlović: Ti si rekla Jelena, negde oko 35 ukupno, je l' tako?

Jelena Simić: Ne. Oko 35 iz Srbije.

Sandra Orlović: I 10 iz...

Jelena Simić: ... Crne Gore.

Ljiljana Radovanović: Kako se prijavljuje?

Nataša Kandić: Pa da, da. Šta mi planiramo? Napravićemo... sada tražimo neko rešenje. Napravićemo neku knjigu koja će onako lepo da izgleda. Na kraju će valjda jednog dana biti u muzeju, gde ćemo tu odlagati ove Izjave o pristupanju, gde će biti taj original potpis. Ali je sada dovoljno da se čak i *e-mailom* ali ćemo mi u tu knjigu slagati te sve izjave o pristupanju, prosto zato što to treba da bude jedan dokument. Znači, mi ćemo ga predstaviti na Forumu u Prištini/Prištinë i tada će biti takođe pristupanja ovoj koaliciji. Ali sada hoćemo da što više organizacija pristupi. U Bosni i Hercegovini će sada... počeli su. Treba da ti pošalju? U Crnoj Gori su eto, za početak, deset.

Jelena Simić: Ja mogu ovu izjavu koju sam vam ovde pripremila, ja to mogu poslati na vaše adrese mailom?

Ljiljana Radovanović: A mi se ne računamo, pošto smo mi samo potpisali i iz Crne Gore. Ne znam da li se Sabina vama javila, pošto je bila tamo Sabina... Ili, ovaj, da vam kažemo usmeno ili to, pošto mi to... na tom panelu smo pričali i pisali i ovi koji su to...

Jelena Simić: Pošto ovo nije zvanično potpisivanje, može tako. Ali će svakako doći do tog zvaničnog potpisivanja.

Nataša Kandić: Onda će da potpišu. Da postoji ipak potpis.

Dženeta Agović: Moram da pitam.

Sandra Orlović: Izvoli. Dženeta Agović.

Dženeta Agović: Sad me interesuje, ja sam shvatila da ne mora da bude... može samo aktivista ili aktivistkinja?

Nataša Kandić: Može.

Dženeta Agović: Ne mora uopšte osoba vezana za organizaciju a mogu i organizacije da pišu pristupnicu?

Sandra Orlović: Samo ne znam da li bi bilo korektno da sad, ne znam, se potpiše Impuls, pa da svi vaši članovi...

Dženeta Agović: Ne, ne...

Sandra Orlović: Mislim, to bi bilo malo...

Dženeta Agović: Ne, ne, ne. Ne mislim to. Ta stvar je jasna.

Sandra Orlović: Mislim, da budemo jasni. Kada kažemo *pojedinci*, pre svega, mislimo na neke profesore, advokate, građane, žrtve.... Boban je hteo nešto.

Boban Stojanović: Samo tehničko pitanje, nemamo puno vremena. Znači, mi imamo tu slobodu da one koje smatramo da mogu da se priključe, da pozovemo da se priključe?

Nataša Kandić: Kako da ne.

Sandra Orlović: S tim što se informacije moraju slivati kod nas.

Boban Stojanović: Naravno, naravno.

Sandra Orlović: Da bismo imali registar svih. Znači, ukoliko dobiješ pristupnicu potpisanu, molim te da nam proslediš.

Boban Stojanović: Partijski, hvala.

Sandra Orlović: Da.

Nataša Kandić: Mi ćemo sada za prištinski forum jako puno da odštampamo ovih izvoda iz knjige Prisile. Zatim, imamo još jedan tekst Mark Freeman i Pricilla Hayner, zatim ovo Marijanino predavanje, onda ovu našu inicijativu. Tako da slobodno nam recite, to možemo da uradimo i za vas i da vam pošaljemo. Samo treba da nam kažete. Pazite, ono što treba da koristimo, imamo ta fantastična, svi se sećate tih javnih svedočenja sa foruma. Mi smo napravili DVD, tako da slobodno to možemo da vam damo. To možete da koristite. Onda, nismo napravili još uvek ali pravimo ovo sa Brčkog i to je nešto. To su isto fantastična svedočenja. Prosto, ne samo potresna, nego toliko jaka da stvarno vredi to pokazati, zato što ćemo onda na osnovu toga,

ljudi će razumeti zašto je to javno saslušanje žrtava važno. Meni je ostao kao vrlo jak jedan utisak, to je da pokušamo da ovu promociju počnemo sa tog jednog lokalnog nivoa. Onda da koristimo trenutno postojeće naše kapacitete bar do kraja godine dok ne vidimo projekat od Evropske komisije, kada ćemo onda steći ta neka osnovna sredstva za dalje konsultacije, da onda znači, koristimo različite te naše programe, sastanke, konferencije, bilo šta da možemo da govorimo. Molim vas, govorimo o koaliciji, svi smo članovi koalicije. Znači, Mirjana kad govori, govori kao članica koalicije, govori, obaveštava o tome. I da pokušamo to da ojačamo, tu koaliciju. Koristimo, znači, lokalnu... da počnemo sa lokalnim nivoom i sad smišljamo i razmišljamo kako ćemo zapravo dobiti to da kažemo, da svi kažemo – to je sad priča koju nosi ta koalicija i priča koja je u osnovi sa nekog ... organizovanja oko ljudskih prava, oko kršenja ljudskih prava u Srbiji, da postoji, znači. Da tu ideju, tu inicijativu nose organizacije za ljudska prava i civilno društvo koje učestvuju u ovim konsultacijama. Mi ćemo i od ovog napraviti da je to... je li tako? Onda, šta smo rekli još? Šta je još bio zaključak neki?

Sandra Orlović: Da će svi da dođu na Forum.

Nataša Kandić: Dobro, osim toga je počelo da se razmišlja o tome da koalicija treba da bude jedan od predlagača članova komisije. To znači da već razmišljamo o tome šta će biti u tim preporukama našim.

Sandra Orlović: Dobro, jedan od zaključaka je dakle, da se što pre definišu neke jako bitne stvari, poput mandata, vremenskog perioda...

Nataša Kandić: Ali to je nešto što će ući u preporuke, ali ima smisla, vredno je obratiti pažnju na ovo izlaganje Marijane i sva tri teksta koja imate. Oni govore o tome. Oni govore, u stvari, zašto mi hoćemo, koji su kod nas problemi i zbog čega onda mi hoćemo baš tu komisiju za utvrđivanje činjenica i iznošenje tih činjenica u javnost. I polako na taj način mi, zapravo, ulazimo u tu priču šta će biti preporuke Koalicije za osnivanje REKOM-a. Pa znači, evo već sada, znači, imamo jednu preporuku a to je da ćemo tražiti da koalicija predlaže, mi nismo rekli još, 50 posto članova komisije. Možda je previše, možda je nerealno?

Drago Kovačević: Da bude ovlašćeni predlagač.

Nataša Kandić: Da.

Sandra Orlović: Da, i još jedna preporuka, odnosno predlog za preporuku, da REKOM posebnu pažnju posveti zločinima nada ženama.

Nataša Kandić: Dobro. Znači, nestali, silovanja, seksualno zlostavljanje.

Sandra Orlović: Silovanje i tortura, znači, svi zločini nad ženama.

Nataša Kandić: Pa dobro, ne znam kako će muški logoraši da reaguju na to.

Marijana Toma: Uticaj nasilja nad ženama i mladima u Južnoj Africi su imali te teme....

Marija Gajicki: Ma ne, ovo je potpuno za ove definicije.

Bogdan Ivanišević: Pa ne, zločini seksualne prirode, to nije polno definisano.

Nataša Kandić: Pa jeste, ali smo rekli žene. Kako nije žene...

Sandra Orlović: Hoćemo žene.

Nataša Kandić: Molim?

Sedat Vrcić: Pa mislim ta seksualna zlostavljanja su se dešavala i muškarcima...

Sandra Orlović: Zato tražimo zločini nad ženama.

Nataša Kandić: Pa dobro, da ne preterujemo.

Sandra Orlović: To je predlog za preporuke. Ne znači i da je usvojeno.

Nataša Kandić: Imamo još pet minuta. Smatrate li da je ovo bilo korisno i da je uvod u nešto iza čega ćemo svi stajati?

Drago Kovačević: Da, baš uvod.

Nataša Kandić: Dobro. Da li ima neko neku poruku?

Milan Antonijević: Da snimimo aplauz na kraju, dok još ima trake, da se čuje.

Nataša Kandić: Hajde ovo dvoje na kraju neka nešto kažu. Troje. Hajde, ko je prvi.

Jelena Simić: Ja vidim četvoro.

Marijana Toma: Pa ima petoro.

Nataša Kandić: Stvarno.

Ljiljana Radovanović: Evo, troje.

Sandra Orlović: Evo, Srđan prvi.

Srđan Popović: Ja sam bio jedan od aktivnih slušalaca. Pa ne znam, mislim da je meni ovo druga konferencija, kao što sam rekao na početku. Bio sam na sastanku sa porodicama žrtava. Neki moj zaključak sa ovoga je da će stvarno REKOM biti jedna stvarno teška inicijativa. Znači, baš će biti teško, teško da se uspostavi u ovom regionu, jer je još i politička situacija dosta senzitivna a isto tako znate da su u toku dosta i sudskih procesa, tako da mislim na samom početku može da doživi dosta šokova. Neko moje razmišljanje je da se sam REKOM treba

organizovati na tri nivoa, da će biti nacionalni, regionalni i međunarodni. Što se tiče tog nacionalnog nivoa... moraću da uzmem ovo što sam za zapisnik zapisivao....

Nataša Kandić: Hoćeš i međunarodne žrtve?

Srđan Popović: Molim?

Nataša Kandić: Hoćeš i međunarodne žrtve?

Srđan Popović: Pa ne međunarodne žrtve, nego više, kako se zove, taj neki sinhronizovani i koordinisani nastup prema međunarodnoj zajednici sa regionalnog nivoa. Jer mislim da ako te aktivnosti, koje će biti na regionalnom nivou ne budu sinhronizovane, da jednostavno nećemo imati rezultata. Da to može da se iskoristi u dnevno-političke svrhe. Ja znam da ovde postoji mnogo političkih partija koje bi mogle da iskoriste to. To je ono, od mojih zaključaka.

Sandra Orlović: Hvala. Dalje.

Nataša Kandić: Sledeći.

Ivana Stijelja: Ja sam isto jedan od aktivnih slušalaca, ali ne znam šta bih rekla, pošto meni ovo za sada deluje prilično uopšteno i kao da treba tek da se konkretizuje ali mi se ideja o koaliciji REKOM-a jako sviđa i mislim da je teško ali izvodljivo.

Bogdan Ivanišević: Da li mogu ja nešto da pitam. Koji ti se deo čin najmaglovitiji, najopštiji? Mislim, da bi ti volela baš da je nešto konkretnije sređeno, formulisano a nije?

Ivana Stelja: Meni nije baš jasno oko samog osnivanja, kako bi taj proces trebalo uopšte da izgleda. Ne mogu na na regionalnom nivou da to baš zamislim.

Bogdan Ivanišević: Kako mišliš... aha da. Mislim, u principu verovatno bi trebalo da bude međudržavni sporazum vlada ovih država da se slože o osnivanju takve komisije. To je jedini način.

Sandra Orlović: Dobro, je li nam isteklo vreme?

Nataša Kandić: Dalje? Sledeći? Je li nam isteklo vreme?

Sandra Orlović: Još malo.

Nataša Kandić: Pa neka požure.

Ivana Ristić: Ja sam iz istog grada i iz iste organizacije i usput smo se dogovorili da ona bude ta koja će pričati a ja kod kuće kada se budem vratila da svojim ženama prenesem svo ovo iskustvo, jer ja imam problem sa kamerama, sa komunikacijom ispred kamera.

Nataša Kandić: Izvini.

Sandra Orlović: Evo, uklonili smo kameru. Jelena, hoćeš ti.

Jelena Cakić: Ja mogu specijalno da se zahvalim osim organizatorima i Nataši, Marijani i Ljiljani za novo znanje koje sam danas stekla. Iako sam psiholog, baš mi je drago što sam naučila neke pravničke termine i nove stvari i o samoj koaliciji i o svemu teorijskom što stoji iza toga.

Sandra Orlović: Hvala.